

**ЗОКАЛАНЫ
ЗЕЙТУН**

**ЖАШАУДАН
АЛЫННГАН
СУРАТЧЫКЪЛА**

*Къысха хапарла
бла
чамла*

**НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»
2013**

УДК 821.512.142-3
ББК 84 (2-632.93) 6-4
3 789

Зукаев З. Ш.

3 789 Зарисовки из жизни: Короткие рассказы. – Нальчик: Эльбрус, 2013. – 136 с.

ISBN 978-5-7680-2529-8

В рассказах и зарисовках, охватывающих широкие временные рамки, отражена народная жизнь во всей ее многоликости и многообразии, герои представлены в условиях и ситуациях, потребовавших для описания всю палитру красок – от комических до трагических.

УДК 821.512.142-3
ББК 84 (2-632.93) 6-4

ISBN 978-5-7680-2529-8

© Зокаланы З. Ш., 2013
© «Эльбрус» китап басма, 2013

АЛГЪАРАКЪНЫ
ХАПАРЛАРЫ

«ИЛИВАТОР»

Колхозла къралгъан жыллада республикада эл мюклеле ишлегенлени жыйлыгулары бошала туруп, обком партияны биринчи секретары:

Битеу этиллик ишлени юслеринден айтдыкъ, биз белгилемеген, эсибизни бурмагъан жумуш кьалмады, алай, энтта да кьайтарып тилейме, мирзеулеге бек уллу заран тюшюргенле жубуранладыла да, алагъа сакъ болугъуз, — дегенде, Будённа атлы колхозну председатели Осман:

Оллахий да билляхий, мен жубуран-чубуран билмейме, анай иливатор деп бир зат чыгъаргъандыла да, бек улду палах андан келген сунама, — дейди.

САКЪ БОЛ

Бир кюн райондан Малкъаргъа жоллагъа кьараучу устаны жибередиле. Элни ортасы бла жарыкъ кёллю келе, анга къарт Саният тюбейди. Тау элге, ол ким да болсун, жангы адам келсе, аны бла танышыу, не жумуш бла айланнганын билну борч, адет, төре болгъанды. Саният да аллай ниет бла тыйды жашны аллын.

— Жашы, сен а бери нек келгенсе? — деп сорду.

Ол хариб'а, бир башха зат эсинде болмай, болушуча, букьдурмай, жумушакъ халда:

— Мен бери жолланы, кёпюрлени юсю бла келгенме, — дейди.

Саният а, чамда, лакъырдада, масхарада ёсген адам, бу жан аны бла чам этерге, оюн, масхара кьуараргъа сюйген сунуп:

— Да, кюнюм, бери юслери бла келген эсенг, мындан ары уа тюплери бла бар! — деп абызыратады тили тутулуп кьалгъан жазыкъны.

ГОНАЙ

Гонай кьоян эринли болуп туугъанды да, ол чурумну хатасындан, ийменсинип, жашау жылларыны асламысын тауда кьойла кютюп ёгдюргенди. Жыл саны келишген эди да, юйленеме, манга да юйюр кьурагъа керекди деген муратдан тюнголе башлагъан эди. Алай, Аллахны кючу уллуду, юлюшсюз бир адам да кьалмайды. Аны юсюнден Гонай кеси хапар айтады.

— Бир кюн кьарасам, — дейди, — мени кьошум таба тамата кьарындашым келе турады. Таягъын белине салып, кьолларын да аны юсюне атып, ашыкьмай атлайды. Танг атмай, былай эрттенликде, бу бери келирге нек кьалды, юйде хата-палахмы болгъанды деп, оюмлап, алыкьа ол узакь болгъанлыкьгъа:

— Нек келесе? Не болгъанды? — деп кьычырама.

Ол а, абери айтмай, шош атлай, тюз аллымда сюелгенден сора:

— Сен юйге бар, кьошда мен турурма... санга кьатын келтиргендиле, — дейди да, ийнанамысыз, ол алай деген кезиучюкде кьулакьларым чу-у-у болуп кетдиле!

СЫТЫП АЛЫННАН СОМ

Къарт Сарбийни жашлары жаз башында уллу сюекли, бек арыкь ирикни сатып аладыла да, тапханларын анга кьапдырып, кюз артына дери багъып, кьуйругъун кётюралмай тебирегинчи семиртедиле. Ол кезиуде Сарбийланы арбазларына энчи кьууат салгъан бу деменгили боз ирик эди.

Сууукьла жетип, хар ким, кьышха деп асыралгъан малларын союп, кьакь этип башлагъанда, Сарбийлары да ириклерин бюгюн-бюгече сояргъа хазыр болгъан эдиле. Алай нек эсе да ол жумушну болжалдан болжалгъа сала турдула. Баям, ол тауушлукь малгъа бичакь кётюрюрге кёзлери кьыя болмаз эди.

Алай бир ингирде жашла, ишден келип, хар заманда да кёз туурада туруучу ирикни кёрмей, аталарына:

— Ата, ириг'а кьайдады? — деп сорадыла.

Ол а, бир бек уллу ишни тындыргъанча, жарыкь ышара:

– Тейри, мен а, – дейди, – сиз эки сомгъа алгъан ирикни юч сомгъа сатып, оруслууну сомун сытып алдым! – деп кыуанады.

Жашла, эслерин кючден жыйып:

– Кыалай?! Нек?! Кимге?! – деп ашыкдыргъанларында уа:

– Не дауургъа кыалдыгъыз? «Кимге, кимге?!» – деп, эриклеп, – башхамыды? Оруслугъа! Заводну бухгалтерине! – дейди, жашланы кыайгыларын ангылаялмай.

Ала уа ол адамны юйюне чабып барсала, асыралгъан ириклери сан-сан болуп, отоу этден толуп. Ирикни кыуйругъу уа, ол тийрени сукъландырыучу кыуйрукъ, сау тегенеге сыйынмай, жарымы энишге салынып, ыспассыз халда жерге жете.

«ЦОМАЦА»

Май байрамны аллында Огъары Малкъаргъа, доклад этип кел деп, райондан бир кыуллукъчуну жибердиле. Доклад этерге юйреннген чърчек кишичик, хар сѣзю татыуун чыгъарып, кыыралны, жангы властыны, жангы болумну аяусуз махтай келеди да:

– Кыысхасы, – дейди, – ъмюрледен бери кыара халкыны боюнундан кетмеген боюнсаны бир жанына атхан Совет власть жашасын! – деп кыычырып бошайды сѣзюн.

Кыалай тап сѣлешдим деп, кеси кесине ыразы болуп, уллу кыолан балаток бла терлеген мангылайын сыйпай:

– Сорлукълары болгъанла бармыдыла? – дейди.

Бары да ары-бери бурула тынгылайдыла, алай араларындан сазбет, жютюбурун хубудуйчукъ:

– Бардыла! Болмай а! Болмай кыалай кыалсын?! – деп, чыгъады.

– Не зат дерик эдинг? – деп ашыкдырады лектор.

– Да не зат болуб’а, не боллукъ эди, – дейди ол кишичик. – Биягъында сен ол боюнсаны юсюнден бир тап айтхан эдинг... Аны боюнубуздан алып атханыгъызны иги этген эдигиз, сау болугъуз. Алай артыбызгъа бир цомацаны сукъгъансыз да, кыымылдар амалыбыз кыалмагъаны себепли, энди аны алайдан кыачан чыгъарлыгъыгъызны юсюнден да бир зат айтсанг эди, – дейди.

ПОРТУПЕЯ

Бир жол Малкяргъа райондан бир кьуллукъчу келди. Бел бауундан сора да, аны инбашларындан тартылгъан жиплери болду. Бу форманы аскерчиле жюриотедиле, керохну, уллу бичакъны такъгъан кезиуде. Анга портупея дейдиле. Баям, сёлешгенине, аны юсюне уа бу байлауларына бюсюремей, ал шинтикде олтургъанладан биреулен, жеринден кьобуп, кетип тебирегенинде, ол кьуллукъчу жаш:

— Алан, къарындашым, къайрыса? Мен сёзюмю алыкъа бошамагъанма, — дегенинде, ол а:

— Юйге барып, энтта да бир жип алып келейим ансы, чачылып къалыргъа боллукъса, — дегенди.

«ШО, О БЁРКЮ БОЛГЪАН!...»

Отундан келип, жыртыкъ тонун, кюе туюген эски бёркюн тешмей, от жагъада олтуруп, тапсызыракъ чайнай, азыкъ ашай тургъан атасына жашы:

— Ата, мени оноууму къачан этериксиз? — деп сорады.

Ол а, жашы, адетни, тёрени, миллет кылыкъны бузуп, мардадан озгъанына бюсюремей, аны бла быллай таурухха кьошулургъа суймей, жүреги кыйнала, абери эшитмегенча, абери болмагъанча, тынгылап, ашындан бёлюнмей, ашыкъмай чайнайды гыржынын. Жашы уа, сакълай кетип, жууап алалмагъандан сора, атасыны халын, сыфатын, жыртыкъ, жамаулу кийимлерин, тауушлу чайнауун, аны бла сёлеширге унамагъанын жаратмай, кьозулуп:

— Шо, о бёркю болгъан жашына къатын аламы билликди?! — деп кёпдюреди кесин.

«ЦАЛМАНДАН ТУТМАЙ»

Малкярда колхозну председатели, доклад этгенде, алчыланы юсюнден энчи айтды. Аланы араларында Мухадинни айырып махтады.

Жыйылыу бошалгъандан сора, арбазда бир къауум адам Мухадинни къатында тохтап, къайсы эсе да:

— Хар замандаца, биягъы сен алцыса, барыбызны да озгъанса, зигитсе, — деди.

Ол а:

– Кет, кет, тыпырыгъыз кьурусун! Алай айта, кьозута кетдигиз да, энди уа, зигим юзюлюрге зетип, цалмандан тутмай, кеси керегиме цёгалмай кьалгъанма! – деп ачыу-ланды.

ШОРПА

Бир ингирде кьошха кьонакь келеди. Энтта да адам келлигин сакъламагъан шапа ушхууур азыкъны марда бла этип болады да, азыкъ барыбызгъа да жетмезге боллукъду деп, дагъыда бир кьалач биширеди, шорпагъа уа сууукъ суу кьошуп тебирейди. Аны кёрген кьонакь, жаш адамны тап хунерге юйретейим деген акъыл бла:

– Ай жаш, шорпагъа жалгъан суу кьоша турма, ол адамны жүрегин аурутурукъду, – дейди.

Ол а:

– Тейри, кьонакь, шорпа жетмей кьалса, жүрегинг андан да бек аурур, – деп жууаплайды.

ЁППЕ-ЁТЮРЮК

Шабаз большевиклени жангы властьларына, таза жүре-ги бла ийнанып, табынды. Кьуллукъчуланы буйрукъларын толтурама деп, жумушчу сабийча, от болуп айланды.

Алай, заман оза баргъаны сайын, кьарай келеди да, большевиклени айтхан сёзлери бла этген ишлери бирге келишмегенлерин эслеп: «Аланла, бу политика, политика дегенлери уа башдан аягъына дери ёппе-ётюрюк кёреме!» – деп сейир этеди.

«МЕН АНДА ТУРАЛМАЙ ЭДИМ СОРА!»

Отузунчу жыллада совет власть анда-мында тутулмай кьалгъан-кьулгъанланы жыйып башлады. Бир кюн ГПУ Адилни да алып кетди. Эллилени сейирлери-тамашалары чексиз эди. Жамауат, тутулуулагъа эртте юйреннгенликге, Адилни тутханларын ангыламады. Хау, Адил да бий тукъумдан эди, алай бу харип, жүзге жууукълашхан кьарт,

сылхырлык хорлай башлагъан, оюла тургъан гытычыгъында, ким не берсе да, аны бла кечинген, кыш да, жаз да битден толу тонун тешмей айланган мискин, кимге, къайсы адамгъа, жамаутха, властха не заран келтире болур эди? Хар кюн сайын ёломню сакълап тургъанны кеси алына ауушургъа къоймай, аллай бир ким ашыкъды, муну юсюнден ким тил этди, кюйсюз ГПУ-ну ким кюзутду?

Къалай-алай болду эсе да, Айдаболланы Адил тутулду. Кесинден сора, бу дуняда анга жан аурутурча адам болмагъаны себепли, киши ызындан сюрмеди, излемеди, Адил тас болду.

Алай кюнлени биринде, бир ненча ай озуп, адамла аны унута башлагъанда, къарасала, Адил келе турады. ГПУ не зулмулу, огъурсуз эсе да, баям, анда да бар болур эдиле адам сырны юлгюсюнден бир кесегин унутмай тургъанла. Къалай эсе да бирлери къарагъан болурла да, мындан не хата-хайыр деп ойлап, жиберген болур эдиле насыпсызны.

Нальчикден Къашхатаугъа къарыусуз къартха жаяу келиу алай тынч туююлду. Бютюнда жаз кызыуда, юсюнде – улуу тону, башында – тюкю бёркю. Барындан да алгъа Буруу Аллында Адилге Афар тюбеп, сейир-тамаша этип, къууанды. Къууанмай а, ГПУ-дан ычхыннганига тюбесенг!

– Аллах-Аллах, Адил харип! Къалай къутулалдынг, къалай ычхындын, къалай жибердиле?! – деп, ахырына дери ийналмай, сейирден ёле, таза жүреги бла жарсып сорду Афар.

Ол а, кюе ашагъан эски бёркю бла бетин сыйпай, тер басхан санларын жыйыра, сёз нени юсюнден баргъанын, ол къаллай палахдан къутулгъанын ангылаялмай, анга толу магъана бералмай:

– Къой-къой, мен анда туралмай эдим сора! – деди.

ОЮННУ ДА ОЮН БИЛЕДИ

Сюрюнлюкден къайтып, «Коммунизмге жол» газети-биз ишлеп тебирегенде, газет чыгарыуну усталары – Малкъондуланы Хамит, Маммеланы Магомет, Гыттыулары Магомет, Мирзоланы Алий, Къараланы Солтан, Ностулары Магомет, Этезланы Омар, Шауаланы Миналдан алгъыннгы

шлери, нёгерлери юслеринден кюлкюлю, сейир, тансыкты хапарла айтычу эдиле.

Бир жол Хамит эсине тюшюред:

– Бизни кабинетибизге биреулен кирип келеди да, башын кяггытладан айырмай кюрешген Бертни аркя жанында тохтап, инбашына кюлун суху салып: «Вы арестованы!» – дейди. Отузунчу зулму жылла, тутулуула, ёлтюрюуле, адамла бир тюрлю бир сылтаусуз тас бола баргъан кезиуде не менме деген окюна элгенир эди быллай болумда. Жууаш Берт да алай болду. Сын кятханлай, тынгылай, башын ол ауазны иеси таба буруп, ГПУ-чула кийиучю жашил кёлекни, бел бауну кёргенден сора уа, бютюнда абызырайды. Битеу санын сууукъ тер басып, жүреги дып-дып эте, кёзлерин тыншыкы ёргеден-ёрге кётюрюп кьараса уа, ол а ахшы шуёхларындан бири, лакъырдачы, оюнну, чамны суйген Адилгерий.

Берт, эс жыйып, кьургъакъсыгъан ауузунда тюкюрюгюн кючден жута, кьурушхан эринлери кьалтырай:

– Шутить можно, но только не так, – дейди.

«ИТДЕН ТУУГЪАНЦЫКЪ...»

Алгъын, ары-бери чыкъсанг, тюбегенинге, кёргенинге сёлеше, хапар-таурух эте, саулукъ-эсенлик сора барыу ариу адетлерибизден бири болуучу эди.

Бир кюн анабыз, мени нёгер этип, – тиширыугъа нёгерсиз айланган айыплыгъа санала эди да (ол адетибизни бек уллу магъанасы бар эди), – Эл советге барады.

Бизден тёбенирек, кенг орамыбызны ары жанында, жашагъан кьарт Сыйлы туудукъчукларындан бирин тобугъуна алып олтурады. Баям, анабыз, ашыгъыулу иши болур эди ансы, бу жол Сыйлыгъа сёлешмей ётерге умут этеди. Сыйлы уа, биз андан арлакыгъа оза баргъаныбызны жаратмай:

– Нафий, бир зат айтмай нек бараса? – деп кычырды.

Анам, тохтап, тазирликге тюшгенине женгдире, кечгинлик тилеген халда, ышара:

– Сыйлы, не айтайым? – деп сорады.

– Да манга айтырыгъынг зокъ эсе да, бу хыпилликцикге дамы зохту айтырыгъынг?

– Да анга уа бютюнда! – деп кюледи анам.

– Къара аны! Болмагъандан ары «Итден туугъанцыкъ!» де, «Эшекден туугъанцыкъ!» де, ёфкелеп баргъанца барма да!

«КЪАТАПАКЪУЙРУКЪ»

1948 жыл. Урушну бла кёчгюнчюлюкню кыйынлыгъы, хапчук-харекетни, кьош кьолайлыкъны такъыр тамгасы алыкъа кетмеген эди. Алгъыннгы жашау тансыкълы халда сагъыныла эди.

Бир кюн ол тийрени тиширыулары, бизни юйню къатында тохтап, хапар айта келедиле да, аладан бири, хоамлы тиширыучукъ:

– Билемисиз, – дейди, – мени къаллай кюнюм, къаллай зауукъ жашауум болуучу эди! Уллу Хоамда, менича, багъалы быстырла кийген болмагъанды. Турушунлай – чилле бла дарий, къатапа! Ма аны ючюн манга «къатапакъуйрукъ» деп атап кьойгъан эдиле! – дейди.

АТАБИЙ УЛУ ОТАР

Алгъын, машинала, автобуса болмаучу заманда, тау эллени кьолайыракъ адамлары бизни жаныбыздан – Малкъардан, Хоамдан бла Бызынгыдан – Нальчикге къадырлагъа, атлагъа минип баруучу эдиле, халкъны асламысы уа – эшкелени алларында сюрюп, жаяу.

Къыш кезиу кюнню къысхалыгъындан, таудан тигелей келгенле, жуугъу, шуёху болгъан насыплыла, Къашхатауда жылы юйледе къалып, танг ата кетиучю эдиле базар жумушларына. Аллай онглары болмагъанланы «къонакъ юйлери» уа Буруу Аллы дорбун болуучу эди.

Малланы къышлыкъ жерлерине жыйгъандан сора, таулуну базар ишлери башлана эдиле. Бек алгъа, сау жылгъа жетерча, мирзеу хазырларгъа керек эди. Хоам-Бызынгы жаны – малла, картоф, къакъ этле, жау, бишлакъ, малкъар кийизле, жамычыла, башлыкъла, агъачдан ишленген юй адырла, ариу ийисли алмала сатыучу эдиле. Энчи тергеуге саналгъан, кеслери сокъгъан чепкенле, ийленген кьой териле уа къайсы аууздан да келе эдиле.

Ыннаны жанындан – Холам бла Бызынгыдан, аппаны жууукълары уа – Малкъардан келип, юйюбюзню къонакъсыз этмей эдиле. Бир-бирледе эки аууздан да бирге бир бирлерин танымагъан тогъуз-он адам болуп да тюшюучю эдиле. Аллай кюнледе, барына да жатар жер жетмей, къонакъланы ундурукълада тынчайтып, бизге, сабийлеге, жерде жер къураучу эди анабыз.

Быллай болумну бираз табыракъ ызгъа бурур акъыл бла, атабыз арбазда беш-алты ундурукъ сыйынырча, юйчюк ишледи. Къонакъла келген ингирде анда отну мен этиучю эдим. Кёбюрёк адам болсала, уллу юйде ушхуур ашап, хапар-таурух этип бошап, отоучукъларына барыр эдиле. Бир эки-юч адамдан кёп болмасала уа, кесибииз тургъан юйде къалдыручу эдик.

Атабыз – мадарымлы, анабыз да, аныча, – жигер, къош къолайыбыз аман туйюл эди. Эки ийнек, ат, тёрт-беш асыралгъан ирик, арбаз – тауукъдан толу. Алай, бизде аш-суу элпек болгъанын биле тургъанлай, халкъыбызда жюрюген адет-тёрени сакълап, тау малны, мирзеуню, ашны татыуу, тымы башхады деп, Холамны акъ картофларын, жау, бишлакъ алып келир эдиле. Анабызны тукъум къарындашы Атабийланы Хасан а, Къашхатауну ичи бла ётерик болса, арбазыбызгъа бир союм атмай кетмез эди. Айхайда, бизни, сабийлени, хар кюннге тохташдырылгъан, аллай ызгъа юйреннген жашау болумубуз бираз тууарылгъанлыкъгъа, тауда биширилген локъумланы бла бёреклени тюкенден алыннган къалачладан, конфетледен эсе суйюп ашап, ол кемчиликни сезмей эдик. Алай мен, не тюрлю сыйдан эсе да, къонакъланы хапарларына, таурухларына тынгыларгъа суйюучю эдим. Ала манга башха дунияны адамларыча кёрюнюучю эдиле.

Бир ингирде Усхурдан, бир омакъ къадыргъа минип, ары дери мен танымагъан Атабийланы Отар деп бир тап тизгинли къартчыкъ келди. Къартчыкъ десем да, эшта, анга алтмышдан кёп бола болмаз эди. Атам анга бек жарыкъ тюбеди. Кече ортагъа дери ала сагъынмагъан, ала айтмагъан хапар къалмады. Таурухларыны асламысы уугъа барыу бла жолоучулукъну, жортуулну юсюнден эди. Айтыуларына кёре, бизни тауларыбызда алгъын маралла болуучу эдиле. Ём артдагъын, жангыз бири къалгъан эди да, Хыйеу сууну боюнунда онбеш жыл мындан алгъа ёлтюргендиле деп айтды Отар. Аппамы, анамы атасыны, юйюнде марал мюйюз-

ле болуучу эдиле да, мен а, бу хапарны эшитгинчи, была бери кьайдан чыкыгъан болурла деп тура эдим.

Кече ортагъа дери олтургъандан сора, атам:

– Кьой, Отар, сорууларым бла безитдим. Санга, жолгъа барлыкъ адамгъа, тынчайыргъа заман болгъанды, – дегенде, Отар чабырларын тешип башлайды.

Отарча кьонакьны чабырларын тазалау, миделлерин кьурутуу, аякъларын жуууу мени борчум болуучу эди. Сабий жашха аллай жумуш этдириу халкыбызны ариу адетлеринден бири эди. Юйреннген эдим да, мычымай, ишими тынгылы этип бошаучу эдим. Бу жол а аны бла байламлы бир сейир затха тюбейме да, таматаланы таурухларын дагъыда бир талай заманнга дери создурама.

Отарны чабырларын, тешип, бир жанына салама, миделлерин силкип, тап кьурурча, титеме, ышымларын тартханымда уа, бир ышымы бла бирге аллыма бир уллу жюнгумак тюшеди. Ярабий, бу уа кьайдан чыкьды, бу не затды деп, кьолумда ары-бери бургъанымы эслеп, Отар:

– Хо, кьой аны, – дейди да, бир жанына кетереди, сора, кёнчегин тобугъуна дери кьайырып, аякъларын тазчыкыгъа жууаргъа салады.

Аякъларын жуууп башлагъанымлай, кьарасам, – сол бутуну балтыры табанындан тобукъ тюбюне дери жокъ! Сюегини юсюнде жукъа теричик! Абызырап, алайчыгъына тигерге кьоркьуп, тынгылайма. Мени халымы ангылап, сейирими кьандырмай кьояргъа амалы кьалмайды да, атабыз да эшитип кьойсун деген акьыл бла, дагъыда бир талай заманнга дери жатаргъа ашыкьмай, хапар айтды.

Отарны айтыууна кёре, буту былай болгъанлы кьойгъанды ансы, алгъаракълада айыулагъа жюрюучю эди. Таулада, кеслерин сынап, уугъа кёпле барадыла. Асламысы – жугьтурлагъа. Алай Отар а, кьалай эсе да, ол бираз кьыйын иш болгъанына да кьайгырмай, айыу ууну сайлады. Айыуланы учхара кьылыкъларына юйреннген эди да, аланы ёлтюрюю кесини энчи усталыгъы болуп кьалгъан эди.

Айыу кесини куркасына кюз артында, биринчи кьар тюшгенден сора, киреди. Ма ол заманда, ыхы, айыу энди тынчайды дегенде, Отар, аны жатхан жерине узун чыбыкьны сугъуп, тышына алай чыгъара эди. Ма ол ууахтыдады айыуну учхара жангылычы: чыгъа келип, эки арт аягъына сюелмей кьалмайды. Уучуну уа сол кьолунда – мужу-

расы, кыйырында эски-бусхуладан кѳуралган быстыр буштукъ, онг кѳолунда уа – жютю кѳамасы. Айыу, ёрге сюелип, ачыуланып, ауузун ачханда, ол кир буштукъ тамагына сугула эди. Ма ол кезиучюкде, Отар айыуну кѳама бла тѳубюнден ёрге, жюрегине дери, чабакъны жарганча, жарып бошай эди. Алай этерни аллында уа, айыуну куркасыны аллын тазалап, тюзетип, ол кѳалайда сюеллигин, кесини аякъларын кѳалайга саллыгын, хар кѳарышха дери ёнчелеп, тергеп, алай хазырланып болганды.

Бир тохтамай бир иш бла кѳурешген адам, юйренчек болуп, сакълыгын унутуп, кёлтёбеликке кѳалай ётгенин сезалмай кѳала болур. Баям, Атабий улу Отар да, айыуланы ойнау халда ёлтюрюрге асыры уста юйреннгенден, кезиулю айыуну терисин алама деп барганда, алгынча, хар замандагы сакълыгын сакълаялган болмаз эди.

Аны юсюнден ол кеси былай айта эди:

– Бу артдагы хайырсыз куркасын жарашдырып айланганда, кёрюп турдум, бек уллу зат эди. Жатхан жеринден чыгып, аллымда сюелгенде уа, кесим да сейир этген эдим. Мен аны белине да жете болмаз эдим, алай залим эди. Анга дери этиучю амалымы этгенимде, барысы да, бир тюрлю чурум, тыйгыч болмай, элия урганча, кѳыркылып кѳала эдиле. Бу уа, ауа келгени бла бирге, кѳалай эсе да, кесим да ангылаялмадым, темир сенекча, узун тырнакълары бла бутума жетип, балтырымы юзюп алды. Быргыдан акыганча кѳанымы тыярга, бел бауум бла бутуму тобукъ башындан кѳаты кѳысарга, арлакда турган эшекге барып, аны юсюне ауарга кѳарыуум жетген эди. Насыбыма, эсим ауганлыкыга, эшек тюзюнлей кѳошха жетдирген эди. Юйде уа, элде, дарман кырдыкланы танып, балхамла этиучю уста кѳатынла бар эдиле да, тёртбеш айдан атларча бакыган эдиле. Андан бери балтырымы орунуна ма бу жюн гулмакны салама. Эсли кѳартларыбыз, Кичинау бла Кютю, бу сыйынг бла кѳоярмы эди дегенлеринде, жюз бла онекиге дери сюрдюм. Эшта да, мардада тохтаялмаганны кѳадары алай бола болур, – деп бошады хапарын Отар.

Эрттенликде, кѳадырына миндирип, ашыра туруп, бу орта бойлу кишичик айыуга кѳуру кѳама бла барырга кѳалай базына болур эди деп, сейирсине эдим. Артда, талай жылла озгандан сора, таууланы энчи миллет сыр-

лары бла иги танышханымдан сора, ангыладым: таулары-бызны кыйын табийгатында, Ата журтунда, энчиликде, азатлыкда, тенгликде ёсгенни болады быллай – не кьоркьа, не абызырай, арсар, экили бола билмеген ёхтем жюре-ги. Атабийланы Къарабашны жашы Отар ма аллай таулу-ладан бири эди.

Бу артдагы ёмюрде, кюйсюз зарауатлыкны хатасын-дан, халкыбыз чачылып, миллетибизни бетин сакълагъан тукъумла къайда болса хаух жерледе орналып жашаргъа тюшгендиле. Тау эллерибизни бешден тёртюсюне иелери къайтмагъандыла, ол санда закий Отарны туудуклары да.

Алай, Атабий улу деген сыйлы атны жюрютген тукъум урлуклары, эртте-кеч болса да, жангыдан чирчик уруп, ата журтларында – Усхурда – тынгылы мурдор салмай кьой-мазла деп ышанама, иншаллах!

АЛГЪАНДАДЫ БАТЫРЛЫКЪ

Эски таурух

Бурунгу заманда таулуланы алаамат ариу адетлери кёп болгъанды. Узакъдан келгенле алгъа тауушлукъ жерибизге, Ата журтубузгъа, табийгъат байлыгыбызгъа, тизгинли са-банларыбызгъа, биченликлерибизге, юй тазалыгыбызгъа, кьош кьолайыбызгъа, бийик багъа берип, сейир эте эдиле. Халкыбызны жууугъуракъ таныгъандан сора уа, адамлык-ны бетин ачхан сырыбызгъа, кылыгыбызгъа, адет-тёре-бизге, битеу жамауатны къарындаш байламлыгына сукъла-нып кете эдиле.

Ол заманлада адамны сыйы ниет байлыгы бла ёнчеле-не эди. Ниетни тазалыгы уа, саулукъну тутуругъу болуп, таулуну жашау ёмюрюн, орта эсеп бла тергегенде, 120–150 жылгъа дери жетдире эди. Адам улу, шёндюгю тёлюча, ырысхыгъа, хапчук-харекетге жан атып, талашып, кюйюп-бишип, ичин зарлыкъ сыйырып, дуниядан замансыз кет-мей эди. Ол заманны адамлары, бу дуния хаух дуния бол-гъанын эсге алып, аз затчыкылагъа да кьууана билип, сау-лукъларын алай сакълай эдиле. Андан сора да, шёндюгю докторла энди айтып башлагъанлыкыгъа, таулула минг жыл мындан алгъа кьатын алгъан жашха аны тою болгъан би-

ринчи кюнлеринде боза неда сыра ичерге эркинлик бермей эдиле. Нек? Кефликде себилген урлукъ сабийге заран келтирирге боллукъду деп.

Халкъыбызны алгъыннгы сырын толу ачыкъларча, не менме деген алимге окъуна сау китап да жетерик туююлду.

Белгилиди, абадан къауум унутхан болмаз, бек ариу адетлерибизден бири – бир эллиле, жамауат саулай, тукъум жууукълукъну уа айтхан да этмейме, бир бирлерине бир юйюрню адамларыча къарай эдиле.

Сёз ючюн, тойгъа неда башха жумуш бла бир элден бир элге, шахаргъа къонакъгъа барлыкъ адам, кесини бёркюне, чепкенине, тонуна, аякъ кийимине, минерик атына бюсюремесе, къоншусуна, шуёхуна, тийре адамгъа бир тюрлю арсарсыз барып къала эди, бер, маржа, анча-мынча кюннге керек болады деп. Табыракъ ушхуур этилсе, аны, бирлени чакъырмай, ашамагъандыла. Союм болгъан кюн а къойну ючден бири къоншулукъгъа юлешине эди.

Бир бирге болушхан адет таулуну къанында эди да, ма аны ючюн къарачай-малкъар миллетде факъыралыкъ жыйгъан беишликке бир адамыбыз да тюшмегенди.

Мен а былайда, сабий заманымда къартладан эшитип, халкъыбызны жашауундан бир керти хапарны айтайым.

Бир жол бир жаш, къарыусузуракъ кезиюу болады да, игида онглу адамдан, былай да былай, къыйналама, бир себеп эталлыкъ эсенг, болуш, маржа, деп тилейди. Ол а, ол къолайлы адам, тюз ол кезиучюкде, тешинип, шапасына санларын ийлете, жау сюртдюре болады. Алтын табакъгъа къуюлгъан жауну уа кеси сол къолуна тутуп эди.

Тилей келгенни сёзлери бошалгъынчы, ол къолайлы адам сол къолунда тутхан алтын табакъны ашыгъышлы, бир тюрлю арсарсыз:

– Ма, муну сатып, бир затынга жаратырса, – деп, анга береди.

Ол а:

– Сау бол, менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын, – деп, дунияны ыспасын эте келеди да, – бу багъалы затны берип, бек ыразы этдинг, алай, быллай ахшылыкъ этгенден ары, аны толусунлай нек этмединг? Алтын аякъны манга узата туруп, сол къолунг бла узатып, мени нек учуз этдинг? – деп сейирсинеди.

Ол а:

— Аны уа, — деди, — кёлюнге тиймесин, солдан онгига кёчюрген кезиучюкде арсар, чоғоҗ болургъа, сокъураныргъа боллукъ эдим да, ма аны ючюн ашыгып берген эдим сол кёолум бла, — деди.

Алайды да, таулу киши адамгъа ахшылыкъ этерге, болушургъа, абери берирге тебиресе, арталлыда аны болжалгъа салмай, бир тюрлю арсарсыз этип болгъанды. Шён-дююлеча: «Хо да, кёрейик, излейик, сагыш этейик», — деп, сылтаула излеп, куйрукъ булгъап, ётюрюкле жарашдырып кюрешмегенди. Аллай «чомартла» бир затны ангыламайдыла: берген адам туююлдо батыр, аллай кишилик алыргъа базынган адамда болады. Къалай? Ахшылыкъны къайтара билирге керекди да, андан.

ЖИЛЯН

Ынна тюрлю-тюрлю ауруулагъа бакъган уста эди. Кырдыкла, мирзеу бюртюкле, къара сапын, желим чайыр, чычхан ау, жумуртхала, бал, бал туз, дагыда кёп башха затладан балхамла, дарманла этип, чыгырланы, кичиулени, терсейген жараланы, сынган сюеклени сау эте эди. Юйю-бюзню башы кысым-кысым кырдыкладан толу эди.

Ыннаны кызы болмагъанды, жашлары уа, кырдыкла бла кюрешиюну, жаралагъа къарауну тишируу жумушлагъа санап, аны усталыгына юйренмегендиле. Ауругъан адамлагъа бакъгъандан уллу сууап болмагъанын ангылагъандан сора, артда чоғоҗланып айта эди атам:

— Бир жол, Таш кёпюрден келе, Керим кёолгъа кирдим. Кёолну суучугъундан атлайым дегенлей, къарасам, тюз да сууну жагъасында, къачмагъанлай, аз-аз кымылдай тургъан жилинны кёреме. Кёолумда таягъым да бар эди, алай нек эсе да ашыкъмадым, сейир этип къарадым. Сёзсюз, жилин мени алайда, къатында, болгъанымы сезген эди, алай къачар къайгысы уа жокъ эди. Бу былай некди деп, энишгерек ийилип, игида тюрслеп къарагъанымдан сора, сейир-тамашагъа шагъат болдум. Жилин, бир кырдыкны чайнап, аны кёк сууун белинде жарасына сала эди!

Ингирде, сагышлы болуп, юйге келеме да, анама айта-ма бу хапарымы. Жилин жарасына салган кырдыкны къайсы кырдык болгъанын кёралмадым деп жарсыгъанымда:

— Андан санга не себеп? Ол кырдык, дарман кючю жиянны тюкюрюгюне кюшулуп, хайырын алай береди ансы, кеси аллына абереге жарарык туююлду, — деп ангылатхан эди анам.

ДУНИЯ КЕЗИУДУ

Комендантла кечгюнчюлеге каллай азап сынатханлары кепле тутадыла эслеринде. Аланы асламысы кюш парийледен башха туююл эдиле. Юрмей, кяпмай, элгендирмей селешалмаучу жаныуарла.

Бир-бирлери хоргъа, адамны сындырыгъа, кыйнаргъа асыры юйреннгенден, алайсыз, солургъа хауа жетмегенча, кеслерине жер табалмай эдиле. Тутмак юйледе, лагерьледе терсликлерин сюд бичип олтургъанланы сакълагъан калауурланы къатылыкъларын бир затха ушатыргъа боллукъду. Саппа-сау миллетге сюдсюз, даусуз, бир тюрлю бир сылтаусуз азап сынатыу адамны ангына сыйынмай эди.

Сёз ючюн, таулу халкыгъа, къартды, жашды демей, бир бирден айыртламай, сени атанг, бу халкыны, бу системаны кьоруулап, къанлы къазаутда жоюлгъанды, сен а, сабий кызычкы, бир тюрлю хатанг, хылинг болмай, сибирликге ийилгенсе деген оюмну башларына жыйлмай, аллай харипге да ит чапханлай чабып кяпханла бар эдиле. Туура, урушдан жаралы болуп къайтхан, кырал саугъаладан ёшюнлери толу офицерлеге окъуна бет этмей эдиле. Аны себепли сейирми эди быллай артыкълыкыны кетюралмагъанла, сёз ючюн, мен билип, капитан чыны болгъан Къудайланы Хасан бла майор чынлы Къойчуланы Хыйса, комендантланы аяусуз туюгенлери.

Зокаланы Адилбий, тёрт сабийни атасы, урушха кетеди. Аны тамата жашы Ибрагим, алыкъа школну бошамагъан жаш, ёсюмю, сюек саны алдаулу болгъан эди да, ол да, кесин тыйдырмай, мен да атам баргъан урушха барыргъа керекме деп, эрикдирип, кесин фронтха жибертген эди да, экиси да андан къайтмагъан эдиле.

Покровканы коменданты уа, ит кылыкълы харам адам, Адилбийни онжыллыкъ кызычыгъы Нюсягъа, сен орус атны кесинге къайдан алгъанса деп, дау этип, кычырып, кьоркбутуп, жията эди.

Кант районда МГБ-ны таматасы Литвинов деп бир кьанургъуч болуучу эди. Бир кюн Фрунзеге барыргъа пропуск тилеп бардым. Эшигин кьагъып киреме, заявлениямы кьолумда тутуп. Ол а бир узун кабинетни аргъы кыйырындан:

— Алайда тохта, тохта дейме! — деп кычырады.

Мынга не болганды, бу былай нек этеди деп, эшик аллына кьайтама, кьаным бузулуп сюелеме, ачыуум санларымы кьалтыратып. Иги кесек турдукъ, не ол, не мен селешмей, тынгылап. Бир заманда, кьагъытладан башын ёрге кётюрмей:

— Нек келгенсе? — дейди.

— Заявлениямы келтирип, — дейме.

Ол а:

— Бер бери, — дейди.

Мен:

— Да сен мени, бомбача атыллыкъ сунуп, кьатынга барыргъа кьоймайса сора, кьалай берейим? — дейме.

Ол а, гургунча кёгерип, шытыларын жая:

— Чыкъ мындан! Кет аллымдан! — деп кыжырыклайды.

Андан чыгып бара, коридорда район бёлюмню таматасына, полковник чыны болгъан кьазахлыгъа, кьартыракъ кишиге, тюбейме. Ол а, нек келгеними билип, кьаным бузулгъанын кёрюп, кесине кьайтарып:

— Ай балам, шёндю заман алайды, жарсыма, бираз тёзерге керекди, — деп, кёп ариу сёз айтып, пропускуму да кьурап, кьолума берип ашырады.

Комендантланы бек жумушакъ кыылыкларына улутха алыу санала эди. Тергеуде тургъан кёчгюнчю таулу улутханьы, андан башха жүрек жарсыу келтирмесин ансы, муну бла уа от тёбеси болсун деп, берип кьоя эди. Комендантла уа, сюек излеген тюлкюлеге ушаш, бир зат юзер ючюн, сабийиме пальто алама, кьатынымы жаулугъу жокъду, сени бёркюнг манга тап жарашырыкъ эди дегенча, бетсизлик сылтаула табыучу эдиле.

Ворошиловка бла Фрунзе шахарны арасында аланы экиге бёлген суучукъ болуучу эди. Былайдан шахарны чеги башланады, былайда уа районну чеги бошалады деген жерни кенглиги, эшта, жүз атламдан аслам болмаз эди. Алай болгъанлыкъгъа, кьара тамгъалы кёчгюнчюнню, эркинлик кьагъыты болмай, ол чекледен ётерге амалы жокъ эди. Ётсенг — жүз сом тазир неда он сутка тутмакъ.

Бир кюн мен Ксаналаны Эрменбийни ийнегин суугъа сюреме. Къарасам, Эрменбийланы тийрелеринде жашагъан Ваха деп бир чеченли, ол суучукъну къатында сюелип, кимге эсе да аяусуз урушады. Къатына жанлап:

— Не этесе? Не болгъанды? — дегенимде, сууну ары жапына, шахаргъа жуукъ жерге, ойнап, чибинлеп къачхан ийнегин кѣргюзтюп:

— Валлах-биллях, эта дурной каров заграниц пошел! Не знай, што делат! Вичера я уже заплатил сто рублей штыраф. Комендант сказал, эсли ишо раз нарушаю, десит сутка даст! — деп жарсыйды.

Алай не зулмулукъну да болады ахыры. Кеслерин ѳмюрлюк сунган Сталин бла Берия да кетдиле бу дуниядан. Комендантларыбыз алыкъа жерлеринде олтургъанлыкъгъа, жашау болумубуз биле-биле жумушады, кѣчгюнчюлеге, бир уллу дауур-къаугъа этмей, жашыртын бергенча, къара тамгъа салмай, паспортла бере тебиредиле. Тутмакъ кюнлерибиз тауусулгъанларын сезген эдик. Ол кезиуде андан башха хапарыбыз жокъ эди.

Комендантла уа сау халкълагъа азап сынатханларын биле эдиле да, харам ишлери кечилмезликлерин сезип, бу тийреледен къачып тебиредиле. Ворошиловка районну коменданты, халкъны тарыкъдыргъан, бу тюрлениулени эсине алалмагъан жартыбаш, тутады да, районну узакъ тау элин сайлап, анда бугъады, излеселе, табылмазлыкъ сунуп.

Хоу бир да, зауаллы чеченлиле аны сюрмей, къайры кетгенин билмейми къоярыкъ эдиле! Тапдыла да, ит талагъанлай ашадыла. Ёлдю деп, жол жанында атып кетдиле.

Ай таланмагъан, ол ишни ким, къалай, нек этгенин къырал жанындан тинтиу къуралмады. Баям, властыла биз бардыргъан политиканы ахыры бу халда бошаллыкъы тюздю деп къойгъан болур эдиле.

Бизни таулула уа, не сейир, не алапат, тюнене бизни буугъанлагъа, адамгъа, миллетге санамай, ырфыкълагъан комендантлагъа, къалгъан кѣчгюнчю миллетле бла тенг-лешдиргенде, жюрек къатылыкъ, дау, дерт жетдирир акъыл этмедиле. Аны къой, энди ала бла сѣлешгенде, хапарны, таурухну чамгъа, масхарагъа, ууакъ тюртгю сѣзлеге буруп къоя эдиле.

Кюнлени биринде аллай жумушакъ чимдиу акъыл бла комендантны конторуна, жаннетли болсун, дунияда болма-

гъанча лакъырдачы, оюнла, кюлкюле жарашдырыучу Доттуланы Мустафа сылтаугъа жумушум барды деп барды. Комендант а, кыргызлы жаш, муну жашырын сейир тилеги болгъан сунуп, аны юсю бла аберичик алыргъа умут этип:

– Тохтай тур, бираз сакъла. Бусагъатдан бошайым да, алай селешейик, – дейди.

Мустафа уа, анга хо дегенликге, бир минут да мычмай, атына минип, таугъа кетип къалады. Къойчу эди да, аны онкюнлюк кезиую жетип, нёгерин алышындырыргъа керек эди.

Адамларын ашыгъып ашырып, комендант, Мустафаны чакъырайым деп, эшикге чыкъса, ол а жокъ. Алайдагыла ангылатдыла, къошха кетгенди деп. Къойчу Мустафадан аберичикле юзерге юйреннген комендант къуру къалдым деп жарсыйды да, хар кюн сайын ишине барырны аллында, Мустафаны юйюне къайтып, келмедими деп, соруп турду.

Бир кюн а Мустафа мындады дейдиле да, комендант аны, юйюне адам жиберип, чакъырып:

– Айтчы энди, не жумушунг бар эди? – деп сорады.

Мустафа уа, абери билмегенча, ангыламагъанча:

– Не иш? Не жумуш? – деп, къуртхаланып, сейирсинеди.

Ол а:

– Ай юйюнге, къалай унутханса, он кюн мындан алгъа, сен, таугъа къошха бара, манга къайтып... Эсинге тюшюрчю, – дейди.

Мустафа, мангылайын жыйырып, желкесин къашып, терен сагъышланады да:

– А-а-а! Эсима тюшюрдюм! – деп, жарыйды. – Къаныбек жолдаш, – дейди, – бош-бош, мен бир хапар эшитген эдим да, санга жарсып келген эдим. Шёндю бизни, кёчгюнчулени, къалгъан гражданла бла тенг этип, комендантланы къуллукъларын жабадыла дейдиле да, кертда да, ол алай эсе, сен, мени ахшы шуёхум, ишсиз къалсанг, башынгы къалай туталлыкъса деп, аны сорургъа суюе эдим, – дейди.

Къаныбек комендант а, не айтыргъа билмей, мушулдай, эринлерин чайнай:

– О-о-о! Къудай ургъан хулиган! – деп, ачыуланып, бурулуп кетеди.

Алайды да, бюгюн байма, къарыулума деп, махтанма, жарлыма, къарыусузма деп, жарсыма. Дуния кезиу болгъанын унутма.

«ЖУЛИК»

Къарындашла бары да ахшы адамла эдиле, алай аланы барындан да иги уа, гузабачы, гыз-гызчы болгъанлыкъгъа, Муса хычыгуун адам эди. Мусаны, абери́ге бюсюремей, гыр-гыр этип айланганын, кеси кесине бюсюремейди деп, алай ангыларгъа керек эди.

Жыйында неда ортакъ иш этиллик болса, кёпле Мусаны сайлаучу эдиле нёгерге. Ишге къаты болгъандан сора да, кесини чурумлу кылыгъы бла тегерегиндегилени жүреклерин жарытуучу эди. Юйдегиси, кёп сабийли Хаджат, эрини хахай-тухайына кесин жарашдырып, аны доу-доууна бешик жыргъача юйреннген эди да, юйню ауурлугъун артыкъ кыйналмай элте эди. Бир-бирледе уа, ойнар, кюлюр ючюн, кеси окъуна кюзутуучу эди Мусаны.

Бир кюн, кюзгюде, Муса бла мен Сынла сыртында дырынчылагъа азыкъ элтирге тебиредик. Хаджат бригадада шапачы эди да, мен да барама деп тохтады. Муса, унамай, тыпырдаргъа кюрешди, алай, Хаджат арбада кесине жер жарашдырып кьойгъандан сора, жууушду. Арбабыз – бир ат жегилген ханкешек, атыбыз а – кьарт алаша, дуняда болмагъанча жагъынлы зат. Бир-бирледе бир тюрлю бир сылтаусуз кьутуруп къала эди. Ол кюн аллай халы да кёрюнмей, элден тап чыкъдыкъ. Атны мен сюреме, Муса бла Хаджат таурухха киргендиле, хар зат да ырахат эди. Алай Муса кесини харкюнлюк гыллыуун кьоямы эди? Хаджатха тырман этип башлады:

– Гыржынланы кеч этдинг, кюн тюшден эртте озгъанды, адамла ачыулана болурла. Аланы айтырыкъларын кесинг эшитирсе. Аны билип, мен харип бизни бла келме, тюерле деген эдим, сен а тынгыламадың. Энди уа кёрюрсе кюнюнго, – деди.

Хаджат а:

– Да сора анданмы мычыкланып, созулуп атлайса? Бу бёрю ашарыкъны несин аяйса, ур да, теркирек барма кьойчу хужу къаллыкъны! – дейди да, жүген жиплени, менден алып, Мусагъа береді.

Къалгъан малланы билмейме, алай атла уа адам тилни ангылай болурла деригим келеди. Ай таланмагъан, Хаджаты кьаргъыш сёзлерин ангылагъанча, ол кьарт алаша алай кьутурду, алай жанды, чюеллеп, ханкешекни ал къангаларын

ууакъ жаркъалагъа ууатып, тегерекге чачды. Не ариу сѣзню, не аман айтыуну эшитмей эди, бютюнда къозула бара эди.

Муса уа, ол палах зат хар чюеллегени сайын, эки къолу бла башындан тутуп: «Ой-хай! Ай-хай!» – деп, узакъгъа къачхан болмаса, къатына да жанламайды. Аны кѣрюп, Хаджатха кюлкю тийип, бууулады. Кюлмей а, Муса, тойлада гяпчиге ушаш, ат чюеллесе, топ окъдан букъгъанча, жан-жанына секирип: «Оу эшигим, оу кюнюм, оу тыпырым, оу отум! Ай, сени тапхан сени къапсын! Энди уа мен харип не этейим, къалай болайым, къайры бугъайым?!» – деп, оу-шау этип, къычырып айланса.

Бизни быллай халыбызны кѣрюп, бир малкъарлы атлы келе келеди да, тели атыбызны жууушдурады, сау къалгъан къангачыкъланы чюйлерин, ташла бла тюзетип, жерлерине урады, ол хайырсызны уа, къуйрукъ башын ѳрге кѣтюрюп, табанламазча, жип бла арбаны арышларына къысады. Хаджатны арбаны арт жанына олтуртуп, кесибиз а жаяу, Муса, кѣзге кѣрюнмей, ызыбыздан, мурулдай, кеси кеси бла сѣлеше келеди, мен а – атны аллында, жюгенинден тартып...

Муса аз затдан да къайгъы, дауур кѣтюрюп къоюучу эди. Бир кюн, малларына бичен салама деп, ысхындыкга киреди да, сенегин да къолтугъуна алып, айланады, дунияны мур-мурун эте. Хаджат, аны бир тюрюлю бир сылтаусуз дауурун эшитип:

– Энди уа ол сагъатха не болду санга? Не кѣрдюнг, не эшитдинг, нек гюрюлдейсе, кимге осуят этесе?! – дегенинде:

– Да бу бола тургъан палах азмыды! Кѣрмеймисе быланы? Дагъыстанлы факъыралача, бери аралгъандыла да, биченими берекетин къурута турадыла! – деп, чалманны ары жанында Даттуканы ийнеклерине урушады.

1943 жылда, кюз арты сууукъла тюшгенде, Муса башчыбыз болуп, къалгъанла уа, сабий къауум, жыйырмадан аслам арба бла Нальчикге нартюх алып бардыкъ. Андан къайта келе, Угъой агъачны ичинде кимле эселе да бизни ушкокка бла атдыла. Тегерегибиз урушха ушаш, окъла къулакъ жаныбыз бла сызгырып ѳте эдиле.

Ёгюзлерибизни аяусуз туююп, тѳртгюллетип чапдырып, Аушигерни башына чыгъып, алайда тохтап, бири бирибизге ал бермей, дауур этип, хапарлаша тургъаныбызлай, жашладан къайсы эсе да: «Муса уа, Муса къайдады?» – деп сорду. Барыбыз да былайда, Муса уа жокъ. Ол тизги-

ичибизни бек ахырында келип болганды. Бирден шош болуп, бушуулу саггышха кирип, тынгылайбыз. Баям, Мусаны Ёлтюрген болурла деп, хар ким ичибизден жарсыйбыз.

Алай эте, иги кесек заман озду. Энди уа не этейик деп сёлеше турган кезиуюбюзде агъач ичинден келген арба таууш эшитебиз. Бираздан а, Мусаны кёрюп, аллына чабып, арбасыны тегерегин алып, кёууанчлы кычырыкъ, жабу, тели тепсеуле кёурап, соруула бла асылабыз. Ол а, асыры жунчугъандан, кимге не зат айтырыгъын билмей, шашханча, тынгылайды.

Черкесланы Адилбий Мусаны тонуну бели таба къанатларында, тюклери бери чыгып, жангы тешиклени эслейди да:

— Муса, бу тешикле уа не затладыла? — деп, аланы кёргозтеди кесине.

Ол заманда Муса, бютюнда бети кетип, эси таяргъа жетип, агуман болганча, сын къатады. Бираздан, эсин жыйгъандан сора, ол окъ тешген тешикlege эки бармагъын сугъуп, къарынына жумушакъ тие-тие, башын ары-бери булгъап, мудах кючсунеди да, кеси кесине:

— Муса, харип, — дейди, — келе келип, жер этегинде кимге эсе да бир абирекге къарынынгы тёрдюрюп, сабийлеринги ёксюз этип къоя эдинг да, мискин сен! — деп, барыбызны да харх этдирип кюлдюреди, сора, кеси да бизге къошулуп, ышарып бошагъандан сора: — Болду, ауузугъузну ачып турмагъыз, хайдагъыз, терк болугъуз, атланыгъыз! — деп, жолгъа ашыкъдырды.

Меркеге кёрерге тебирегенде, баям, атам Мусаны да эсге алган болур эди, — ол бир тюрлю хыянаты болмаган ышангылы адам эди. Биз юй ишлеп башлагъанда, Мусаны бир ёгюз жегилген арбачыгъы бар эди да, къамишле келтирирге, башха агъач керекле ташыргъа бек иги болушхан эди кеси да. Бир бирден узакъ тюйюл эдик да, бизни арбаздан чыкъмай эди. Олтуруп, таурух этген кезиуледе аз айтмаган эди: «Шохай, сен былайгъа келгенли, битеу сюрпонлюк кыйынлыкъларымы унутханма», — деп.

Алай эте жашай тургъаныбызлай, Кёнакъбий бла Эрменбий келедиле да, бизде эки-юч кюн турадыла. Муса, ала бла олтуруп, бозадан да тарта, жылыулу хапарла айттып, мындан ары Шохай бла бирге къаллай тап жашау кёуаргъа умуту болганыны юсунден кёп тюрлю таурух этген эди. Биз а, тутабыз да, ол керти, огъурлу адамдан

бугъуп, анга абери айтмай, Эрменбийлары бла кетип къалабыз. Айтсакъ, быллай оноу этгенбиз десек, ол кеси окъуна комендантха жетдирип, бизни тыяргъа боллукъду деп, ол сылтау бла алдагъан эдик. Муса уа, бизни жашыртын оноубузну билмей, Аллахны бир тюз къулу, биз кетген кечени эрттенлигинде, Шохайны ийнегине куудуш ишлейме деп, чыбыкъланы да кётюрюп келеди да, атамы атын айтып, эшикте чыкъ деп къычырады. Тамата эгечим Азий, чыгъып, уяла, буюгъа:

— Да, Муса, — дейди, — энди сен аны мында табаллыкъ туююлсе, бюгече аны Эрменбийлары алып кетгендиле Фрунзеге, — дейди.

Ол сёзледен сора Муса, сангырау болгъанча, абери айталмай, эринлерин чайнай, кёп сюелди. Эсин жыйгъандан сора уа, аны аллында кече тукъумубузну, атабызны, аягъын жерге салыргъа къоймай, аяусуз махтагъан киши, анга этилген терслик асыры чексизден, кеси кесине:

— Да, Муса харип, — дейди, — сен не умут эте эдинг да — Зокалы киши жуликди сора, жулик! — деп жүрексинеди.

ТОЛМАГЪАН УМУТЛА

Сюргюн кюнлени биринде эки таулу жаш, къарачайлы бла малкъарлы, бирге тюбейдиле да, жашау турмушларыны юсюнден хапар айтадыла. Къарачайлы:

— Джаным, ант этдир, — дейди, — биринчи джылда, джокълукъну хатасындан, тамам да къыйналып турдукъ. Алай, хо да, айымыса, ол таза да тулпарча атабыз къазуатдан къайтса, джашауубуз дженгилленир деп, аны таукел сакълап турдукъ. Ол а, келе келгенлей, ма санга, ёлдю да къалды! Джаралары ашланып...

КАПОЛ

Капол жаш заманында бек къарыулу адам болгъанды. Къашхатауну ичи бла баргъанны, аз да, кёп да тутушургъа жарагъанны, тутмай жибермегенди. Керти, алай эте кетип, кесин къыяулу да этгенди.

Бир кюн, кирширек кюн, бозадан да иги тартып, юй

аллында эригиулю сюелип тургъанлай, ёгюз арбасын соре, бир малкъарлы келе болгъанды. Капол, аны аллына чыгып, жарыкъ саламлашып:

– Кел, тутушайыкъ! – деп къысханды.

– Къой, Аллах ючюн, къой, мен ашыгып барама, жолумдан тыйма, – деп кюрешгенди ол жолоучу.

Капол аны, бел бауундан сюйреп, жибермегенинден сора:

– Да алай эсе, кел, – деп, бир бирлерине жабышадыла да, баям, малкъарлы да къарыусуз киши болмаз эди, Каполну, ёрге кётюрюп, жерге суху тюшюредди.

Ол заманда Каполну, аякълары шыты кырдыкда учхалап, бутлары эки жанына кетедиле да, чаты айырылады. Ма андан бери Капол акъсакъ эди.

Бир уллу къара къаманы белинден кетермей, узун мыйыкъларын бура, тютюнчюгюн тарта, олтурур эди тюкен аллы ныгышда.

* * *

Каполну сейир кылыгыны юсюнден кёп тюрлю ханарла айтыучу эдиле.

Сёз ючюн, Дугъжукъ къабакъчы мындан эки сом ёнчюч алады да, къайтармай кыййнайды. Капол, борчуму алама деп, элде бир омакъ файтонну жал тутуп, багъасына бир сом тёлөп, барады Дугъжукъ къабакъгъа. Ахчасы кьолуна тюшгенден сора, эшик аллында, бурун сууу келе, жилий тургъан жаланбыдыр сабийчикни кёрюп, анга эрип: «Жиляма, харипчик!» – деп, бир сомун анга береди.

Юйде:

– Да, ол сомланы кимге болса юлеширик болуп, нек айлана эдинг? – дегенлеринде:

– Борчуму алдым, къарыусузгъа болушдум. Ол азмыды? – деп кьойду.

* * *

Власть келгинчи, Каполну Къашхатауда тюкенчиги болгъанды. Сатарыкъ товарларын Нальчикден келтире эди. Бир жол, элде биреуленни ат арбасын жал тутуп, Нальчикге барады, алай анга аберичикле бериучю адамны юйюнде табалмайды да, артха къурлай къайтыргъа тюшеди. Керексиз

къоранчла этдим деп жарсыйды да, арбаны иесине, ахчаны алгъа тѣлегени себепли:

— Кѣресе, — дейди, — бир зат да алалмай, юйюме заран салдым, бошуна айланып къайтханым ючюн, ол бергенчигимден жарымын кесиме къайтарымы эдинг? — деп тилейди.

Ол а, бираз жумушакъ, жакъ басхан халда сѣлеширни орунуна:

— Да менде уа не терслик? Сен Нальчикге барыргъа дединг да — келдим. Жюк салдынгмы, салмадынгмы, аны бла уа мени не ишим барды? — деп, сууукъ жууап этеди да, Каполну дыгъылына къатылады.

Бир бирге сѣлешмей, тынгылап, айландыла артха, къуру арбаны тыхырдата. Нальчикден чыгъа тебирегенлеринде уа, суудан ѳтюп бара, Капол:

— Тохтатчы, — деп, арбаны тохтатады.

— Былайда уа не этесе? — дегенине:

— Мен бу ташланы ала барыргъа сюеме, — дейди.

— Да, юйюнге, тюз къатынгда, Черек боюнунда, таш азымыды? — деп, чогъожландырыргъа кюрешеди арбаны иеси.

Капол а:

— Была табыракъдыла, мен быланы жаратама. Боппа-бошуна айланигандан эсе, адам арбазына ариу ташланы окъуна элте турургъа керекди, — дейди.

— Кет, ахчанг да, кесинг да тас болгъун! — деп, арбаны иеси чочуйду, алай Нальчикден Къашхатаугъа ташла жюк-леп келгенди деген бедишден къоркъуп, Каполну ахчасын кесине къайтарады.

* * *

Колхозла къуралыр кезиуге, Каполну санлары жарамагъандан сора да, кѣп ууакъ сабийлери болады да, не кеси, неда къатыны ара ишге къошулалмай эдиле. Ол себепден юйюнде къош къолайлыгъы къарыусуз эди. Аны эсге алып, элни таматалары: «Келигиз, — дейдиле, — Каполну сылхырлыгъы бла эришмей, муну юй жарсыуларын боюнубузгъа алайыкъ да, сабийлерин кечиндириу борчну элни, ара мюлкню юсюне салайыкъ», — дейдиле. Ма аллай оноуну хайырындан, хар кюз арты сайын колхозну хазнасындан Каполну арбазына сау жылгъа жетерча нартюхюн да, картофун да ийип турдула.

Башха адам болса эди, совет властѣха, элни башчыларына кѳор болайым деп турур эди. Капол а, бекден-бек сант бола, бир затха да бюсюремей, кѳыралны политика-сын, элни оночуларын сѳгюп, аманлап болады.

Аны быллай кѳылыгъын кѳрмеген жокъ эди, алай, кеткет, ол алайыракъны жаншама кѳой деп, анга эс бурмай эдиле.

* * *

1942 жыл. Кѳырал уллу уруш кѳайгъылы заман. Фашистле Сталинградны, бизде уа Басхан сууну аллында эдиле. Бир-бирде аланы топ атхан тауушлары Кѳашхатаугъа да келе эди.

Битеу жамауат, жауун аллында кѳумурсха уяча, кѳозгъалып эди. Капол а хар замандагъы жеринде – ныгъышда, бир метр тенгли узунлугъу болгъан муштук бла махорка-сын букѳулата, аяусуз жаншайды. Аны сѳзлеринден эл-тенип, кѳатында тохтаргъа киши базынмайды. Ол а жаны бла ѳтгенлени ызларындан, хыликкя этип, масхарап кѳычырады. Кѳайдан аман аууз ачылгъан эсе да кесине:

– Тохтагъыз, ашыкѳмагъыз, эшитемисиз – келе турадыла бизникиле! Ол заманда кѳюрсюз кюнюгюзню! – дей эди, уллу кѳычырып.

Айхай, ол насыпсыз кимни, нек, не ючюн жаныгъанын кеси да билмей эди. Таякѳлагъа таянып, кючден атлагъан харип немецли ууучлаучулагъа арталлы бла да керек болмагъанын ангыламай эди. Алай эте келеди да, юре билмеген ит юйюне кѳонакѳ келтирир дегенча болады.

Кюнлени биринде Капол тас болду. Ким, кѳалай, кѳачан алып кетгенин бир киши да кѳрмеді. Немецлиле келген да, кетген да этдиле, Капол а жокъ.

Талай заман озгъандан сора, ныгъышда тургъанладан биреулен эсгерди:

– Аланла, Капол а кѳайдады? – деп.

Нѳгери уа:

– Да билмеймисе да, бизникиле келе турадыла деп, кѳайсы эсе да бир жууукѳларын сакѳлай эди да, ала келгинчи тѳзалмай, аланы излей кетген болур, – деди.

– Андан бери уа?

– Да, табала болмаз, харип.

КЕЛЛЯ

Эрменбийни жюзге жууукълашхан анасы, келля, оюнну, лактырданы, чамны суйген, къозутуу чурумну ангылай билген огъурлу къартчыкъ эди. Не бек кюрешселе да, келляны ариу кёллюлюгюнден, басымлы халисинден чыгъаралмаучу эдиле. Дуниягъа аллай иги къууум бла къарагъаны, сыйынгысыз жумушакълыгъы адамланы кесине байлап къоя эди. Мен да анга аны ючюн къысылып, татлы шуёх болгъан эдим да, экибиз, къалгъанладан жашырын, ууакъ хыличикле къурап, бир бирге кёз къысып, кесиби ангылагъан жаз тил бла сёлешип ойнаучу эдик. Манга болмаса, башхалагъа ышанмай, тютюн ийисгерге сюйюучюсюн жашындан, ёз къызындан окъуна букъдурургъа кюрешючю эди. Тюрлю-тюрлю тютюнле алып келип, жашыртын берсем а, къалай ыразы болуучу эди! Мени телиликлериме, анга къурагъан чурумларыма, ышарып къойгъан болмаса, абери айтмаучу эди.

Аллай оюнларыма келля къалай тёзюмлю къарагъаныны юсюнден бир юлгю келтирейим.

Келляланы арбазгъа жюк машина кирмегени себепли, биченни, отунну, ташкёмюрню эшик аллындан баугъа, жатма тюбюне къолларыбыз бла ташыучу эдик. Къарт болгъанлыкъгъа, келля да къошулуучу эди аллай ишге.

Бир жол уллу машина бла юч тонна ташкёмюр тёкдюле къабакъ эшикни аллына. Олсагъатдан келля, келини Шерифа бла мен аны ташып тебиредик. Мен къуяма, ала ташыйдыла. Керти, келляны аяп, анга эки къулагъы болгъан тазчыкъ бердик, Шерифа уа эки уллу челекни кётюре эди.

Алгъыннгы таулу тиширыуланы кёччек кийиуде сейир хунерлери болгъанды. Кёччекни баш жаны асыры энишгенден, учхалап, жерге тюшмей, къалай тура болур дерча, алай хаух кийиле эди. Келляны кёччеги уа бютюнда. Хар аллыма келгени сайын, тазчыгъын жерге салса да, жюгю бла ёрге кётюрсе да, эки къолчугъу бла кёччек башына жабышып, аны ёргерек тартмай къоймай эди. Къарай келеме да:

— Келля, бу кёччегинг бла кюрешгенни къоямыса, къоймаймыса? — дейме.

Ол а:

— Ол сени ишинг туйюлдю, — деп, бир жанына къарайды.

Мен а:

— Да муну киндигинге дери, ма былайгъа, ёргерекге,

тартып, энишге тюшмезча, кьатыракъ кьысаргъа жарамаймыды? — дейме да, кесича, жыйрыкчыгы кьатыш, кёнчекчигин ёрге тартып, силкиндиreme.

Ол а, жан сюеклеринден тутуп, сагъышлы тынгылап:

— Ай жаш, — дейди, — диним хакъына, оздурдунг, кёнчек баууму юздюнг. Сиз ишлей туругъуз, мен а жангы тартма суууруп кьайтайым, — деп, жёбелеп, юйге кетеди.

Ол заманда Шерифа, аны ызындан да, кёмюр тебеге да мудах кьарап:

— Ах кюнюм, бу кьадар жюкню энди кесим ташыргъа-мы тюшдюм? — деп жарсыйды.

* * *

Бир кюн а, эшик аллында сюелип тургъаныбызлай, орам башында, бизден узакъда, Ханийфаны кёребиз.

Келля манга:

— Кьычырчы, тохтатчы, бизге да ётмек ала келсин деп тилейик, — дейди.

— Къой, келля, узакъдады, эшитдираллыкъ туююлбюз. Орамда кьычырып, хыликкялыкъ болмайыкъ, — деп унамагъанымдан сора, кеси кьычырады.

Бек алгъа:

— Ханийфа, Ханийфа! — дейди да, эшитдиралмагъанындан сора уа: — Ха-ний-фа-а-а-ынг! — деп, ол «ынг» деген кьошакъны узуннга созады.

Ол заманда мен:

— Келля, сен Ханийфагъа аман нек айтдын? — дейме.

— Къалай? Нечик? — деп сейирсинеди.

— Да сен аны башын жапханлыкъгъа, «Ханийфа» деген сёзню ахырына «ынг» деген кьошакъны тагъып, ичингден: «Эшитмей бара эсенг, андан кьайтма!» — деп айтмадынмы? — дейме.

Тюрслеп, бетиме иги кесек кьарап:

— Жарамагъан затланы жаншама! — деп, кьатымдан кетеди.

ТАУКЪАН

Классда ненча сабий бар эсе да, анча кьылыкъ, хунер, хал болады. Бирле, китапда айтылгъан дерсни билселе, аны тамамгъа санап кьоядыла. Бир-бирле уа, тинте, кьозгъай,

сора, нени да фугу-чыгы бла билирге асыры суюгенден, кьадалып, устазны юсуне асылып, башын хайран этеди-ле. Аллаиладан бири Таукъанды. Ангыламагъанын, билирге суюгенин, ким да болсун, къайсы устазгъа да арсарсыз сорады. Тынгылы жууап тапмаса уа, ыразы болмагъанын, бюсюремегенин бети, кёзлери, битеу саны бла кёргюзтген-лей турады. Бирде, тынгылай кетип, эсде-бусда болмагъан затны айтып ийсе уа, битеу классны кюлдюреди неда сакъышха кьалдырады.

* * *

Бир жол Таукъан устазгъа:

– Мен Сизни адамла маймулдан жаратыладыла дегени-гизге ийнанмайма, – деп тохтайды.

– Бош ийнанмайса, ол шартны дуниягъа белгили инги-лизли алим Дарвин ишексиз тохташдыргъанды, – дейди зоологияны дерсин берген устаз.

– Чыммакъ акъланы, кьап-къараланы, сарыланы, кыыз-гъылдымланы эм башха тюрлю кьумалыланы – анча мил-лион адамны, бир бирлерин ангыламазча тилледе сёлешген миллетлени маймулла къалай тапхандыла? – деп, тынмай-ды Таукъан.

Устаз а, илмуну теренине кирип, Дарвинни теориясын ангылатыргъа кюрешеди:

– Дуния тарыхында адам улуну айныу жолун минг-ле бла угъай, миллион жылла бла санаргъа керекди. Адам шёндюгю даражагъа, жаныуардан айырмалы, билимге, эсге, культурагъа, ангылаугъа аз-аздан атлай, жангыдан туугъан-ланы тёлөсюн, кьумалысын айыра, айныта, юйрете келген-ди. Андан бери ненча миллион жыл озгъанды?! Бек алгъа бизни буруннугу туудугъубуз, терекден тюшюп, дорбуннга кирирге, ызы бла уа эки аягъына сюелирге, атларгъа, сора от этерге, этни биширип ашаргъа, жер къазаргъа, мирзеу битдирирге, кьууаныргъа, жарсыргъа, сёлеширге керек эди. Къыххасы, бусагъатдагъы адам болур ючюн, кёп ёмюрлени озаргъа тюшгенди. Ангыладынгмы, Таукъан?

Ол а, солуюун тыя кетип, адыргы бола, бети, боюну, кьулакълары окъуна кызара:

– Угъай, ангыламадым, – дейди.

– Къалай ангыламадынг?

– Была тереклеге да нек миндиле? Жерде бала тапхан тынч туююлмюдо, терекден эсе? Сора, алгын, кыйын заманлада, мынча миллетни маймулла, бирча табып, дунягъа жайып ийдиле эсе, бусагъатда уа маймулла маймуллай турадыла. Адам кылыкыгъа, адам жумушха, адам сёзге келишген, не аз да бир затха юйреннген, аллай тёлюню энди нек тапмайдыла? Мени акъылыма кёре, ол Дарвин-Царвин дегенигиз болгъанны къатышдырып ийгенди... Битеу жаныуарла дунягъа кеслерини энчи урлукъ къумалары бла жаратыла эселе, сёз ючюн, эшек – эшекден, къой – къойдан, ат – атдан, ийнек – ийнекден, къуш – къушдан, адам а маймулдан тууаргъа нек кълды? Андан эсе, итден жаратылганды десегиз а, нек дегенде, ит эслиди, маймулланы уа алыкъа да темир чалдишледе тутадыла, сейир-тамашагъа. Итле уа адамлагъа нёгерлик этип айланадыла, мал кютедиле, юйню, арбазны, кырал чеклени сакълайдыла.

Бу сёзледен сора, устаз эс жыйгынчы, аны арсарлыгын сезип, сабийле Таукъанны юсюне боладыла, дуня дауургъа, даулашха бурулады.

– Болду энди! Жарамагъан хапарларынг бла эрикдирдинг, олтур жеринге! Тас бол! – деп кычырадыла жан-жанындан. Артыгыракъда аны аллында олтургъан Хуссинди Таукъанны жагъасына окъуна жабышып кюрешген.

Устаз аланы кючден-бутдан тыяды. Таукъан а, адам сёзю эшитилирча болгъандан сора:

– Кёз аллымда бу Хуссин деген болмаса эди, адамла маймулладан жаратылгандыла деген айтыугъа ишекли болуп турлукъ эдим. Къарайма да, кертда да, ол терекден кёп болмай тюшгеннге ушайды, – дейди.

Андан ары атылгъан кычырыкъ-хахайны кьонгуроу урулуп тыяды.

* * *

Бир кюн Таукъан ана тилни устазындан сорады:

– Сиз: «Бизни халкыбыз алгын къарангы болганды, ариу кылыкыгъа, адетге, хунерге, тёреге, ниет билимге энди юйрене башлагъанбыз», – деп, кёп кере къайтарып айтасыз. Кесигиз а бурунгуллан акъылман сёзлерин дайым юлгюге келтиресиз. Алгын аллай акъыллыларыбыз кёп болгъан эселе, биз къарангы болгъанбыз дерге жараймыды?

Ингирлени биринде школда комсомолгъа алыуну юсюнден жыйылыу кьуралды. Ары чакъырылгъанланы арасында Таукъан да болду. Комсомол жыйылыуну район биригиюнден келген голлай жаш, мыт-мыт эте, орус тилде, аны да толусунлай билмей, жармалата, эригиулю бардырады. Орус тил тау школлагъа энди келе тургъан заман эди. Соруула бары да бир кибик: «Ленинчи комсомол къачан, не мурат бла кьуралгъанды?», «Атанг-ананг кимдиле?», «Жууукъларыгъызны арасында тутулгъан адам бармыды, жокъмуду?». Къысхасы — безиреу.

Алай эте келе, кезиую Зухурачыкъгъа жетеди. Бир-эки соруудан сора, райкомну кьуллаукъчусу бла школну комсомол организациясыны таматасы шыбырдашып башлайдыла. Зухура уа сюеледи. Шыбырдау кенгешни бошاپ, райкомну кьуллаукъчусу:

— Къызчыкъ, сени атанг лишонцады, башхача айтханда, эркинлиги къысхартылгъан. Айтдырмай къоймай эсенг, тенглиги сыйырылгъан адамды. Совет власть а алыкъа аллайлагъа ышанмайды. Ма аны себепли биз сени комсомолгъа алалмайбыз. Атанг сынау болжалдан ётсе, кёрюрбюз. Шёндю уа, ахшы къыз, юйюнге бар, — дейди.

Эсде-бусда да жарсыу сакъламагъан, жарыкъ бетли олтургъан нюрлю къызчыкъ абызырады, аны талгъыр кёзчюклери толдула, чакъгъан гюлча эринчиклери къалтырадыла. Ол, былайда окъуна жилип къалама деп, къоркъуп, ёхтем башчыгъын энишге ийип, имбашчыкъларын жыйырып, мычымай, чартлап чыкъды эшикке.

Былайда жүрек жылыулу хал жокъ эди да, жокъ эди, энди уа бютюнда сууукъ жел урду. Жыйылыуну сейири арталлыда ёчюлдо. Сабийле, жыйыдан юркген токълучукълача, жокку болуп, шумсуз, бир бирге къысылдыла. Ким не зат айтханны башларына алалмай, кеси сагъышларына кирдиле.

Таукъанны кезиую жетгенде уа, аны ишине къарайбыз дегенлеринде, арбаны бир чархы сынып тууарылгъанча, жыйылыудан магъана къалмады.

Таукъан:

— Мен алыкъа кесими комсомолгъа кирирча хазырлайлмагъанма. Заявлениямы артха алама, — деп тохтады.

Комсомолгъа алыргъа бла алмазгъа деген оноу аны къолунда болуп, энди уа ким эсе да – бир зыккыл арыкъбоюнчукъ – ол эркинликни, ол тахтаны андан сыйыра тургъанын кёрюп, комсомол къуллукъчу бюсюремеди, бети кёгерип, ачуланды:

– Бу санга базармы болгъанды, хазырланмай, сен мында не айланаса?

– Къайдан билейим мен сизни быллай соруула сорлугъугъузну?

– Къаллай соруула?

– Атангы, анангы юсюнден...

– Да сора уа, не эди да?

– Мени анам ёлюп, атам башха къатын алгъанды...

– Да бизни аны бла не ишибиз барды?

– Сизни излемигизге кёре, аллай ананы къатында турган, аллай ниетде ёсген комсомолгъа тийишли туююлдо.

– Не ниетли адамды ол, айтчы, аны биз бичейик.

– Угъай, мен андан сора сизге абери айталмайма, – деп, Таукъан, бир аягъындан бир аягъына кёче, райкомну къуллукъчусуна самаркъау халда къарады.

Ол а къозуй башлады.

– Андан сора айтыргъынг жокъ эсе, башымы аурутма да, чыкъ мындан ары! – деди хыны ауаз бла.

Иш быллай хал алса уа, Таукъанны тыйгъан да тынч болмаучуду.

– Кетерден алгъа бир зат сорургъа боллукъмуду? – деп, жаш райком къуллукъчуну кёзюне къарады.

– Не затды ол?

– Къол кётюргенде, сиз орусча: «Кто за? Кто против?» – дейсиз...

– Да сора уа, сора, не керекди санга?

– «За» дегенигиз не затды, мен аны ангыламайма, – деп, Таукъан, къолларын эки жанына жайып, бёлляй-бёлляй этди.

Эркек гогуш гогулдарны аллында кесин бир кёпдюрюючюдо, райкомну къуллукъчусу да ма алай кёпдю, аны бети кызыл тамгъалы болду, къаядан юзюлген ташча, къынгыр буруну сызгырып мушулдады. Сабийле уа не бек мудах, мутхуз эселе да, жумушадыла, ышардыла, батырыракълары уа ачыкъ кюлген окъуна этдиле. Жыйылыу дауур-дууур ызгъа бурулду да, бошалды.

Устаз сабийлеге тенг багъа бичмесе, аланы бир даражада тутмаса, тюзлюкню сакъларгъа кыйынды. Бирлерин суююп, бирлерине уа ат башындан къараса, окъуучула бла устазны араларында ышаныулукъ, жүрек тазалыкъ кълмайды. Ол шарт баям болгъанлыкъгъа, устазланы кёбюсю, тышына кёр-гюзтмезге кюрешгенликге, классда сабийледен бирине неда экисине айырмалы эс буруучудула. Аллай халда устаз бла окъуучуну араларында жашырын байламлыкъ къуралады.

Тарыхны устазы Мурат Махтиевич бла Таукъан аллай болумдадыла. Кертиди, нек, не зат ючюн, не сылтау бла – Мурат Махтиевич аны кеси да билмейди. Нек дегенде Таукъанны окъууу бла низамы орта эсепге кючден жетедиле.

1937–1938-чи жыллада тарыхны китабында имам Шамили юсюнден айтылгъан бёлум бек уллуладан бири эди. Анда Россей къырал, кесине колонияла этип кьошар мурат бла, кавказ миллетлеге къалай чапханы, алагъа къллай зарауатлыкъла сынатханы, къартды-жашды деп айырмай, адамланы къалай къыргъаны, Шамил а, Кавказны халкъларын бирикдирип, Ата журтларын къорууларгъа, азатлыкъ къазауатха къалай кётюргени, ол сермешле къллай къанлы урушла болгъанлары аламат тынгылы сурагъланып бериле эдиле. Бу дерсге сабийле бек суююп тынгылагъандыла. Кюйсюз душманнга бой салмай сермешген кавказлыланы жигитлик ишлери, сабий жүрекледен ёхтемли от жандырып, хапаргъа бош тынгылатып къоймай, кёп тюрлю соруула туудура эдиле.

– Мурат Махтиевич, топлары, ушкоклары, урушха юйреннген аскерлери болмагъан, аз санлы кавказ миллетле отуз жылны ичинде ол айтхылыкъ уллу кючге, деменгили Россейге, хорлатмай, къалай тургъандыла? – деп башлайды Таукъан.

– Дуния башында азатлыкъдан багъалы да, татлы да зат жокъду. Биреуге къл-къарауаш болгъандан эсе, биреуню тюбюнде тургъандан эсе, дуниядан тас болуп окъуна кетген сыйлыды деп, не заманда да миллетле алай жашагъандыла. Халкъны чынтты уланлары уа, азатлыкъ ючюн уллу батырлыкъла этип, жанларын арсарсыз бергендиле. Кимге да белгилиди, Ата журтун, туугъан жерин, атасын-анасын, сабийлерин къоруулагъанны кючу, къарыуу, батырлыгъы

жюзге дери ёседи, сансыз кереленеди, – деп ангылатды Мурат Махтиевич.

– Ол заманлада Россей байланы, бийлени, патчахны сейирин сакълагъан, тегерекге-башха чабыууллукъ этген кырал болгъанды. Аны власты аман власть эди, алаймыды?

– Хау, Таукъан, алайды. Ол власть зорлукъну жолу бла баргъан власть эди.

– Совет власть а терсликни тюзетген, къарыусузлагъа болушхан, аллай властыды, алаймыды? – деп тохтамайды Таукъан.

– Хау, алайды. Шёндюгю власть игиди, ахшыды, терслик-лени тюзетеди, миллетлеге азатлыкъ, тенглик келтиреди, – деп, Таукъанны сорууларын тындырдым деген умут бла, Мурат Махтиевич, бир кесек солуу алып, дерсни андан ары бардырады.

Алай Таукъанны гитче башчыгъында кёп тюрлю оюмла жүрюйдюле. Игида тынгылай туруп, кёзлери таракъ тарта келип, тириледи да, дагъыда ёрге созады къолун. «Энди уа не этесе, не керекди санга?» – дегенча, Мурат Махтиевич Таукъаннга, сейирсинип, бюсюремеген халда къарайды.

– Да, Мурат Махтиевич, власть, чабыууллукъ этип, кавказ миллетлени кесине зорлукъ бла къошхан эсе, шёндюгю совет власть а, тюзлюкню суйген, терсликни тюзетген, ахшы власть эсе, ол сермелген миллетлени энди эркин этип нек къоймайды, азатлыкъ берип?

Мурат Махтиевич абызырайды, жётелленип, чачыкыгъан окъуна этеди. «Бу ёсмезлик кесин да, мени да бир палах-ха сукъмай къойгъа эди», – деп, къайгылы сагъышланады. Бираздан, эс жыйып:

– Билемисиз, сабийле, мындан ары бу сёзню бошар ючюн, мени айтыргъым олду: алгъын, Октябрь революциягъа дери, патчахлы Россейни политикасы сыйыртхыч, миллетлени унукъдуруу политика болгъанды. Орусдан къалгъан башха миллетле толу эркинликли, толу тенгликли болмагъандыла. Алагъа Россейни власты экинчи сортлу халкълагъача къарагъанды. Совет власть а битеу миллетлени тенг этгенди, азатлыкъ бергенди. Бусагъатда кавказлы миллетле Совет Союзнуну граждандары болгъанларына бек ырадыдыла. Нек дегенде хар бири энчи миллет республика, область, округ болуп жашайдыла. Ангыладынгмы, Таукъан?

– Ангыладым, алай... – дейди жаш, желкесин къашый.

– Пуу анасыны уа, энди уа не зат – алай?
– Монголлула, Чингизхан...
– Тохта, тохта, сабыр бол, – деп ашыгыады Мурат Мах-
тиевич, – Чингизханны уа не этесе энди? Ол а бу ишге
кыйсы жаны бла кышулду?

– Чингизхан, монголлула, Россейни тюпге салып, юч жюз
жыл тутхандыла. Россейчиле уа кыул-кыарауашлыккы кеси
башларында сынагандыла да, кюреше кетип, ахырында
азатлыккыга чыккандыла. Россейни кыолуна тюшгюнчю,
кавказлыла энчи кыралла болуп турган эселе, Россей а кыул-
кыарауашлыккы татыуун кеси башында биле эсе, бизге
аллай эркинликни берип нек кыймайды тюзлюкню сыйген
власть?

– О-о, хайуан эт ашаган! Монголлула да, алгыннгы
Россей да чапхынчылыккы, зорлукну, зарауатлыккы кел-
тирген, аллай кыралла эдиле деп, ненча кере кыйтарып
айтырга керекди санга?! Совет власть башхады, социализ-
маны, ахырында уа коммунизманы кыуарыккы, халкылагы
тенглик, азатлыккы, огурлу жашау берлик, аллай власты.
Билдингми экисини арасында кыаллай башхалык болгы-
нын? – Мурат Махтиевич, терлеп, сёзюн, кыаны бузула,
тырман ауазлы бошайды.

Таукыан а, аны ючюн не кыйгы дегенча:

– Охо, хо, билдим, – деп, жерине орналады.

Таукыан айтырыгын айтып, сорлугун соруп олтурган-
лыккыга, Мурат Махтиевичге тынчлыккы кыйда? Тышындан
билдирмесе да, кюл тюбюнде букдурулган жилтинча, ичи
кюе турады. Бу кыйын кюнледе, кыаугы кыйдан келли-
ги белгили болмаган заманда, адамла не тюрю чурумгы
да сак тынгылаган кезиуде, Таукыанны быллай сёзлери-
не бирле башха ангылау бла кыарасала, битеу юйюрю бла
кыурутмазламы?

Быллай сагышла, жарсыула бла бирге Мурат Махти-
евични эси, сейири да Таукыандады. Атасы эсе, – кыара та-
нымаган, барчы-келчи жумушла бла кюрешген колхозчу;
ёге анасы – сууккы кыоллу, буз кюреккли, кыызганыч кы-
тын. Кереги табылмаган, тымлы азыккы ашамаган, кю-
рек жапсарган сёз эшитмеген, юсю-башы зыккыл сабийни
быллай ангылаулу эси кыйдан чыкканды? Ол берген со-
руулары ондан бири ючюн окыуна ненча адамы думп эт-
генди ГПУ дуниядан!

Таукъан бла мени классда жаншагъаныбызны бирле властьха жетдирирле деп, Мурат Махтиевич бир ненча кюнню ичинде сакъ болуп турду, аман кюйню сакълагъанча. Нек дегенде алгъаракълада, бир тюрлю сылтаусуз, адамла ишлей тургъан жерлеринден, эки школчу жаш а дерсни кезиунде окъуна сюрюлюп кетген эдиле. Аланы тутаргъа келгенле – эгизлеча, бир бирине ушашлыла, баштёбен тынгылауукъла, бирча фуражкалыла. Ботаниканы дерсин бере тургъан оруслу тиширыучукъ:

– Сабийле не этгендиле? Къайры элтесиз? – дегенинде:

– Была бизге керек боладыла, – деп къойгъандыла, сёз адырланы юсконден баргъанча.

Ол кюнден башлап, Мурат Махтиевич, Таукъанны сиркиулюгюн кёрмегенча, эшитмегенча, анга хар заманда да энчи эс буруп, тын, сабыр бол, тохта деучюсюн да къоюп, ма энди келедиле, эшикни энди къагъадыла деп, сакълап турду.

Ол халда эки ыйыкъ чакълы озду. Охо да, андан бери абери болмады эсе, Аллах айтса, унутулгъан болурбуз, ёксюз Таукъаннга Аллах эриген болур деп, Мурат Махтиевич тынчая башлады.

Бир кюн а, дерс бара туруп, аны кёзлери Таукъанны тюрслепп къарагъан кёзлерине тюбейдиле да, нек эсе да, жюреги чанчып, къайгъылы болады. Ол кезиучюкде: «Сени директор чакъырады», – дейдиле да, ары кетеди. Алай, директор бла сёлеше тургъанда да, эси Таукъанда, аны акъыллы, мудах къарамында болады.

Он минут да турмай, классха ашыгъышлы къайтып келсе – Таукъан жокъ. Сабийле бары да жерлеринде, Таукъанны жери уа бош. Алайдан кёзлерин айырмай къарай кетеди да, кеси кесини ауазын танымай, ёню къалтырай:

– Таукъан а къайдады? – деп сорады.

«Биреулен алып кетгенди...» – дегенни эшитгенден сора уа, тобукълары сынтыл бюгюле, шинтигине кючден чёгеди. Къулакъларыны шууулдагъанларына, къаны тамырларында данг-данг этип ургъанына тынгылайды. Башын эки къолуну юсюне салып, столгъа сир къарап къалады. Аны аллай халын кёрюп, сабийле да шош боладыла.

Кёпмю-азмы озду заман, бир кесекден эшик ачылады да:

– Мурат Махтиевич, кирирге боллукъмуду? – деген ауаз эшитиледи.

Мурат Махтиевич эшик юсюнде сюелген Таукъаннга аны биринчи кере кѣргенча къарайды, ауузу къургъакъсып, абери айталмайды. Таукъан а, сабийлени да, устазны да тырманларындан къутулуп къалайым деген мурат бла, жерине бара:

– Эгешчигим юйню эшигин ачалмай эди да, аны ачып келеме, – дейди.

– Ай сени не уа, Чингизхан-Шамил! – деп, Мурат Махтиевич, барып, Таукъанны башчыгъын ёшюнѳне кысып, ёмюрде этмеучюсюн этип, уяла-уяла, жерине ырахатлы къайтады.

ОРТАБАЙ

Келинни келтирирге баргъан киеу нѳгерлени ашыра туруп, Ортабай:

– Анда сакъ болугъуз, къыйыр эллиле маймул акъыллы болуучудула, – деди.

Ол жууаплы жумушну тапчыкъ, ырахат толтуруп, юйге жыйышхандан сора уа, той къурау ишни борчун – ашнысууну, сый къангаланы, тепсегенлени, жырлагъанланы, келген-кетгенни, уллуну-гитчени оноуларын – кеси боюнуна алды. Къайсы жыйыннга да – таматалагъа, жашлагъа да – къошулуп къала эди.

Къаллай оюнну, лакъырданы, чурумну да Ортабай кеси къурай келеди да, таматаланы шапалары Харуннга:

– Сен бу жумушну тынгылы толтургъанынг ючюн, мен санга бош алай, сѳз орунуна сау бол деп къоймай, кесими аягъымы да берип, бир затчыкъ уртлатхан бла да къалмай: «Я Аллах, я Аллах, мени къайыңларым сени къайыңларынга къор болсунла!» – деп, аллай тилек этеме, – дейди.

Харун а, ол сѳзледен башы тѳгерек айланып:

– Ортабай, сау бол! – деп, сый аякъны бир жанына бурулуп ичип, иесине толтуруп къайтарады.

Заман иги кесек озуп, тапны-тапсызны башында жыйышдырып, къаллай чурумгъа тюшгенин ангылагъандан сора уа, Харун:

– Уо алан, Ортабай, сен биягъында манга алай нек айтхан эдинг? – деп даулайды.

– Не зат, Харун?

– «Мени къайыңларым сени къайыңларынга...» – деп, – жыйырады Харун мангылайын.

– А-а, Харун, анымы дейсе? Ай харип, айтылган кезиучокде тыпырдасанг сюерик эдим, энди уа бош чочуйса! – дейди Ортабай.

Ала экиси да бир бирлерине киеуле бола эдиле.

* * *

Тамата къарындашы Дадаш стол артында шумсуз олтурады. Ортабайны гузабасы уа тауусулмайды. Биреулен аны эслейди да:

– Аланла, мен быланы айыралмайма, тамата къайсыды? – дегенде, Ортабай:

– Дадаш алгъа туугъанды, тамата уа менме, – деп кюлдюреди.

* * *

Ортабай пенсиягъа чыкыгъандан сора, къоншула эдик да, келе тебиреди. Бир ингирде тарта тургъаныбызлай кирди. Ол жарыкъ адамгъа къууанып, тѳрге ѳтдюребиз да, Исмайыл, Ортабайны юсюнден кѳп тюрлю ариу сѳзле айтып:

– Я Аллах, я Аллах, Ортабай, сен огъурлу къарт бол! – деп бошайды алгышы.

Ол а, сескенип уянганча:

– Пуу, анасы! Къарт огъурлу болуп ким кѳргенди?! – дейди.

Кюлдюк. Алай Ортабайны алайда айтханына башха жанындан къараргъа акъылыбыз жетмеди.

Уллу юйюр ѳсдюрюп, хар бирин бирер жерге орнатып, жыл саны ѳрге чыкыгъандан сора уа, къатыны ѳлсе, алай жангызлыкъны алай кѳп адам кѳтюралмайды. «Жолгъа атланнганда – атынг ѳлсюн, къартлыгъынгда – къатынынг ѳлсюн» деп, аны ючюн айтыла болур.

1957–1959-чу жыллада типографияда газетибизни сѳзлерин жыйыучу, аты Алий деп, дунияда болмагъанча, бир огъурлу къабартылы кишичик ишлеучю эди. Совет власть келгинчи, ол, Къарачайда бир къолайлы юйде жалчылыкъда туруп, тилибизге юйренип, энди уа, аны тансыкылап, таулу жашла бла сѳлеширге бек сюйюучю эди.

Бир жол, пенсиясын къурай айланнган кюнлерини биринде:

– Алий, кьалайса? – деген сорууума:

– Бир жол мени кьарачайлы кьарт ием: «Алий, адам кьарт болса, бары пох болур!» – деген эди да, мени бусагьатдагьы кьолайлыгьым да анга ушай турады, – деген эди Алий.

* * *

Дадаш, Ортабайны сиркиу тепсегенин жаратмай:

– Ортабай, кьой бу кьылыгьынгы! Алай эте кетерсе да, бирле кьулакь жанынга жетдирирле, – дейди.

Ол а:

– Ёчешемисе, мен ол алайда сюелген кьызланы ёшюнлерине тийсем? – дейди.

Дадашны:

– Кет, тели болма! – дегенине да тынгыламай, кьол аязын, бармакьларын кенгнге жайып:

– Кьызла, артхаракьчыкь, артхаракьчыкь, маржа, тепсегенлеге жер кьоюгьуз! – дей, кеси уа, ол сылтау бла, тизгинде тургьан кьызланы артха тюртюп, барысыны да ёшюнлерине тийип кьайтды жерине.

Аны кёрюп, Дадаш:

– Кьой-кьой-кьой, бу шайтаннга не да жарашады! – деп, кьызарады.

* * *

Ортабай, не зат этген эсе да, бир хыйлагьа кьатышып, милицаланы кьолларына тюшгенди. Угьай, тутмагьандыла, алай, келедиле, ишлеген жеринде кьагьытларын кьазадыла, тинтедиле, кюн сайын кеслерине чакьырып, сорадыла, борбайларындан кьысха тутуп, солутмайдыла. Тынчлыгьы сыйырылгьандан, ийнеден ётерик болуп, тауусулгьанды.

Аллай кьайгьылы кюнлерини биринде Жансуратха тюбейди да, ол:

– Ортабай, кьалай болуп тураса? – деп сорады.

– Кьой-кьой, кьызы, соргьан да этме, башымы суугьа атарыкь болдум! – дейди.

– Бир жерден бир болушлукь жокьмуду?

– Тейри, кимге не айтырыгьымы да билмей, тели болгьанма!

– Ай юйюнге, тюшонгде бир табыракъ белги дамы кёрмейсе? – деп, тынмайды Жансурат.

– Астофирулла! – деп жүрексинеди Ортабай. – Сен сейир затла айтаса! Жукъламагъан адам тюш кёрдю деп ким эшитгенди?!

* * *

Сюргюнлюкню такъырыракъ кюнлеринден биринде, ингирибизни хапар-таурух эте, бир затла да уртлай ётдюрейик деп, Ортабайлагъа аны шуёх-нёгерлери бардыла.

Ол а, ала, юйге кирип, бирер жерге чёкгенден сора, юй бийчесине:

– Жамий, хайдачы, терк бол, итге да азыкъ эт, бу жашлагъа да бир зат къапдыр! – деди.

* * *

Ортабай, къайынларындан биреулен ауруп, аны кёре барды. Ингирде юйюне сууукъ да, ач да болуп къайтды.

Къатыны:

– Нечик эди, къалай эди? Бекми ауруйду? Не ашайды, не ичеди? Къалай багъадыла? – деп, кёп тюрлю соруула бла асылгъанда:

– Кетчи, кет, Аллах ючюн! Сен да къанымы бузма! Сен билемисе, таулула къаллай адамладыла? Аурусала, таналарын сатып, бакъдырмайдыла да, ёлгенден сора, жангыз ийнеклерин ысхатларына соядыла, – дейди.

ГАЗМАЙ

1957 жылда «Коммунизмге жол» газетибизни чыгъарып башлагъанланы арасында кёплени ыспаслы эсгере эсек, Этезланы Омарны уа – ол фахмулу адамны – нек эсе да азыракъ сагъынабыз.

Омар мени не жууугъум, не тенгим туйюлдю, алай, жылла оза баргъаны сайын, аны чынтгы таулу сыфаты, къаллай болумгъа да чыдамлыгъы, бир кишиге да дауу болмай, жашау къадарына ыразылыгъы кёз туурамдан кетмейдиле.

Газет чыгъарыу иште Омаргъа бек къыйын жумуш бе-

рилген эди – ол кырал буйрукъланы, энчи билдириулени орусчадан таучагъа кёчюре эди.

Столларибыз, бири бирине кышулуп, уллу узун отоуну ичинде тизгин эдиле. Биз а, ол дауурда ишлегенле, онеки адам эдик. Ол кюнлени эсеме келтирип, Омарны жууашлыгъын, ариу кыылыгъын энди ангылайма. Кёзю, баям, иги кёрала болмаз эди, башын кыагъытны юсюне энишге ийип жазгъанлыкыгъа, сиз жаш адамласыз, быллай шарайыбыгъыз жокъду, мени, жыл саны келген таматаны, эшик артында олтуртмай, терезеге жуугъуракыгъа кыюгъуз деялмагъанды. Биз а, энди уялып айтама, аллай оюмгъа кеси акылыбыз бла келалмагъан эдик.

Учуз сигаретчиклерин букъулата, арталлыда бизни даулашларыбызгъа кышулмай, шумсуз кюрешир эди. Кесини уа, дунияда болмагъанча, бир ариу хат ызы бар эди.

Омарны биз сансыз этгенликге, аны сыйы, редакциягъа малкър интеллигенцияны адамлары келселе, кётюрюле эди. Артыгъыракъда Кыайсын келсе, Омар башха адам бола эди. Кире келгенлей, Кыайсын анга:

– Ай, зауаллы Газмай! Кыалайса, игимисе, тынчмыса? – деп, инбашларындан кычакъласа, ары дери тынгылап туруучу Омаргъа, жангы ауаз ачылгъанча, жан кирип, Кыайсын бла таурух этер эди, барыбызны да сейирсиндирип.

Экисини араларында татлы шуёхлукъ болгъанын, ала бир бирлерин сюйгенлерин, Кыайсынны кыатында Омарны сёз нёгерге усталыгъы ачылгъанын ангылай эдик.

Этезланы Омар малкър адабиятта прозагъа жолну ачханладан бирлери эди. Аны фахмулугъу сейир эди. Сюргюнлюкден кыайтхан заманыбызда назмула жазгъанла асыры кёпден, аны юсюнден: «Сен, малкърлы эсенг, назмучуса», – деген айтыу да кыуралгъан эди.

Бир-бирледе редакцияны адамлары да ишден сора, ингирде, кеслерини назмуларын окъуучу эдиле. Омар тёзе келеди да, бир ингирде уа ол да, бир кыалын дефтерни чыгъарып, кеси жазгъан назмуну окъуп тебирейди. Не заманда да назмуну ич магъанасы бла жик тизмелери бирге тап келишип кыуралсала, аны сыйы алай бла багъалы болады. Омарны ким болгъанын биз ол кюн таныгъан эдик. Ол кесини «Нарт кыала» деген поэмасын окъугъанда, ауузубуз ачылып кыалды. Ариу, тап тизилген назму жикле тауусула билмеген чучхур музыкача эшитиле эдиле. Бютюнда ол дефтерни

Омардан Энейланы Ахмат алып окъугъанында, кече ортагъа дери олтургъаныбызны сезмей эдик.

Ол сейирлик затны Омар, къолтугъуна алып, къайда уллу къуллукълада тургъан таулу жашлагъа барып, къайда китап чыгъаргъан управлениягъа жалынып, кёп айланды. Бюгюн да билмейме, сабий кибик, жууаш адам, бизни махтау сёзюбюз бла кёлленнген болур эди, кимге да ол поэманы кёргюзтүп айлана эди. Бир кюн а Омар, юйюне бара тургъанлай, орамда аууп ёлюп къалгъанды деген хапарны эшитдик.

Омар хар заманда биргесине жюрюттен, уллу, мор тышы болгъан папкада туруучу поэма уа, ол а къайдады? Ол а, жаны болуп, жер туюбуне тюшгенча, тас болду. Биз, ол поэманы окъугъанла, аны тас болгъан сунуп, болмагъанча бек жарсыгъан эдик.

Алай, Аллахха шукур, бу сейирлик зат, тас болгъанны къой да, 1996 жылда, Омар ауушуп, отуз жылдан аслам заман озгъандан сора, Тёппеланы Алимини хайырындан, «Нарт къала» деген аты да сакъланып, энчи китап болуп чыкъды. Китап окъугъанла кёрген болурла, Этезланы Омарны адабият хазнасында жигитлик эпос, назмула, хапарла, повестьле, романла, пьесала эм башха чыгъармала да бардыла. Аны не жаны бла да айтхылы фахмусу адабиятыбызда, культурабызда алаамат ариу ыз къойгъанды.

Этезланы Омар. Сакъалы ариу жюлюнмеген, кийимлери тапсызыракъ – сёлешгенде хумхаракъ ауазлы, былай къарагъанда, арталлы бла да интеллигент сыфаты болмагъан, къошдан тигелеген, орта бойлу таулу кишичикге ушагъан, алай аны жууугъуракъ таныгъандан сора уа, сейир-тамаша анда бола эдинг. Багъалы ушкок кийиз къапда асыралгъанча.

Биз – таулу халкъ – аз санлыбыз, алай арабызда Этезланы Омарча адамларыбыз кёпдюле да, аны бла багъалыбыз. Къайсын ийнакълаучу Газмайны, анга ушагъан адамларыбызны унутмазгъа керекбиз.

АНТЫНДАН ТАЙМАГЪАН ЖАШ

Дунияда беш мингден аслам уруш болгъан эсе, бек заранлыгъа, бек харамлыгъа, бек ачыулугъа Экинчи битеудуния уруш саналады. Ол 50 миллион адамны жанын алгъанды, аладан 27 миллион Совет Союздан эдиле. Къай-

сы эсгериуледе да бу урушну палахын сынамагъан, аны отунда кюймеген кыралыбызда бир юйюр да кыалмагъанды деп айтылады. Бек бушуулу заранны белорусла кѳргендиле, алада хар юч адамдан бири кѳорагъанды дейдиле. Фашистле белоруслагъа берген зарауатлыкъланы юсюнден айтханда, Хатынь деген элчикни да келтириучюдюле юлгюге – 149 адамы бла бирге, аны саулай кюйдюргендиле.

Ишни болушун ахырына дери билирге суйгенлеге эки жанын да тенгleshдирип ангылатыучудула. Алайчыгъын эсге алып сорама: бизге уа, таулулагъа, уруш кыаллай кыйынлыкъ келтирген эди? Миллетибизни энчи урлугъун Уллу Ата журт уруш бла аны хатасындан чыкыгъан кѳчгюнчюлюк тасны орунуна жетдирмедилеми?

Урушха 16 мингге жууукъ таулу жаш барып, анда уа ючюсюнден экиси, Сталинграддан башлап, Берлинге дери, кыайда болса атсыз, белгисиз аулакылада оба тѳбеле болуп кыалмадыламы?

Кѳчгюнчюлюкге кысталгъан халкыбыз – 38 минг адамдан жарымы тенглиси ачдан, тыш жерни хауасы жарашмай, жүрекни жаргъан артыкылыкъдан кыырылмадыламы?

Малкыар ауузда 1942 жылда кюз артында НКВД-ны милициялары бла бирге Совет Аскер, юч элни саулай кюйдюрюп, 750 адамын елтюргендиле деп, властыла энди кеслери ачыкъ айтадыла. Быллай шартланы бирге жыйыпдырсанг, таулу халкыны, Уллу Ата журт урушну палахындан, эки этип, жарымы неда, башхача санасанг, хар эки адамындан бири кыырылганды.

Дагыда, бизни кыыл кѳпюрден етдюргенлерине да кыарамай, бизге энчи эс буругъуз демедик, кишиге дау этмедик, Ата журтубузну юсюнде кыалгъан миллетле бла тенг эркинлик берип, жашаргъа кѳюгъуз деп кѳюйдукъ.

Кыалай? Нек?

Миллет сырыбыз, адетибиз, кыылыгъыбыз сейирден. Бу айтыуума шагъатха, кыачан эсе да узакъ заманладан келген таурухланы кѳюп, шѳндюгю адамларыбызны юсюнден юлгюле келтирейим.

Кесибизге белгили болгъанлыкыгъа, тышыннан келген этнографла бла тарыхчыла да, кѳншу миллетлени адамлары бла тенгleshдирип, Шимал Кавказда таулула бираз мазаллыракъ, уллу санлы, саулукълудула деп, алайчыкыны энчи чертип жазгъандыла.

Совет власть оюлгъанлы, аны сёкмеген, анга аман айтмагъан хазна адам къалмагъанды. Кертиди, коммунистлени кёп тюрлю зулму къылыкълары халкъны халек тарыкъдыргъан эди. Энди ала кимге да белгили болгъаны себепли, къайтарып санагъандан не магъана? Алай, аллай артыкълыкъла бла бирге, бир-бирледе, билипми, билмейми, ахшы хунерле да бола тургъанын айтыргъа керекди.

Сёз ючюн, таматаракъ къауум унутхан болмаз, совет власть, компартия буйрукъ берип, клублада, къызыл мюйюшчюкледе урушдан къайтмагъанланы суратларын салдыруучу эдиле. Алагъа эригиулю халда, бошунакъгъа къарап кетип къалыргъа амал жокъ эди. Ала кеслерине мукъуладисча тарта эдиле. Мен кесим, атамы эки къарындашы – Зокаланы Келлет бла Хамзаны, анамы къарындашы Атабийланы Конакъны эсима келтирип, жүрегим тарала, тансыкълап, ол суратладан кёзюмю айыралмаучу эдим. Аланы сыфатларында къаллай нюр, къууат, ёхтемлик бла эр киши ётю бар эди! Мермер ташдан ишленнгенча, тут да, нарт хапарланы жигитлери де да къой! Ала, эски жырдача, топ бла урмасанг, жангыз окъдан ёлмезлик, аллай тамашалыкъ адамла эдиле.

Басхан ауузда Байзуллаланы Саламгерийни таныучула, аны сыфатын эслеринде тутханла алыкъа болургъа керекдиле. Мен кесим ненча адамдан эшитгенме аны юсюнден сагъынылгъан хапарланы. Элде той боллукъ болса, ары Саламгерий да чакъырылгъанды. Ол да анда боллукъду десе, ары, ол тойгъа, бармазлыкъ да бара эди, жаланда Саламгерийге къараргъа. Ол алай тауушлукъ ариу тепсей эди. Басхан ауузунда андан бийик, андан тап санлы жаш жокъ эди, дейдиле.

Бийikle, мазаллыла мыт-мытдыла, ауур къымылдайдыла деучюдоле. Ол бош хапарды. Байзулла улу Саламгерийден женгил, андан ариу тепсеген сау ауузда болмагъанды. Сабийлери да алай эдиле. Мен аны бир къызын – Кеминатны таныучу эдим. Ол Аккайланы Къасымны юйдегиси эди. Къасым бла мени атамы къарындашы Тейип эрттеден бери ахшы шуёхла эдиле да, бош заманлары болса, келе туруучу эдиле бизге. Ариулукъ бла таулу тиширыуланы жетген болмаз, алай Саламгерийни къызы Кеминат а айырмалы ариу адам эди.

Алай жазыууму быллай бир кёпге созулгъан ал сёзю Байзуллаланы Саламгерийни жашы Якупну юсюнденди да,

аны сейир къадарын бирге жыйышдырып, адамлагъа ол къаллай жан болгъанын айтып ачыкълаялырмамы деп кю-решеме. Байзулланы Якуп жаланда жыйырма жылчыкъ жашагъанды. Алай, мен аны хапарын эшитгенимден сора, бу аз заманчыкъны ичинде бу жаш адам сау ёмюрню юсю бла ётерча, быллай акъыл да, кюч да къайдан тапды, быллай сынауну къыйынлыгъын къалай кётюралды деп, кесими аны бла тенгешдиргенде, мен кимме, къаллай адамма деп, кеси кесимден кёлум чыгъып, кёп кечелени жукъла-ялмай, тангъымы алай бла атдыргъанма.

Урушну юсюнден жазгъан тарыхчыла, лейтенантдан башлап, капитаннга дери, аллай чыны болгъан аскерчиле взводланы, роталаны, батальонланы командирлери деп, ала-дан урушха кирген биринчи ыйыкъда 60% жоюлады, бир айдан а жюзюсюнден ючеулен саулай къалады деп тергеген-диле. Нек? Солдатланы околадан ёрге кётюрюп, алларында сюелип, атакагъа чапханла душман бла бетден-бетге ёрелешип сермешгендиле, биринчи окъланы алгъанла да ала болгъандыла да, андан.

Уруш башланнгандан сора, Якупну ючайлыкъ курслагъа жиберген эдиле да, окъууун айырмалы бошап, лейтенант чынны алып, фронтха алай кирген эди.

Бизге жетген айтыулагъа кёре, Байзулла улу Якуп, ата-сы Саламгерийни да озуп, бек бийик санлы жаш болгъанды. Ол кезиуде совет аскерчиледе андан узун бойлу солдат жокъ эди дейдиле. Анга кёре, сюек саулугъу, эсенлиги, къара къарыуу да алай эди. Бек ауур, жаннга къоркъуулу жаралы болгъунчу, ууакъ жараларына къайгъырмай, фронтну, бирге уруш этген солдатланы къоюп кетерге унамай, жараларын аягъы юсюнде айланып сау этгенди. Къарыуу чексиз уллудан сора да, адамлыгъы, ич ниети, къылыгъы тазадан, солдатларын аяп, алагъа хурмет этип, походха чыкыгъан кезиудеде миномётну жангыз кеси элтип болгъанды: топ къангасын сыртына кётюрюп, быргъысын а къолтукъ тюбюне алып. Солдатла да аны алай сюе эдиле.

1943 жылда, кюз артында, жарасы асыры ауурдан, мындан къутулаллыкъ туююлдю деп, полевой госпитальны хирурглары, туюнюлюп, Якупну алгъа Саратовха, сора андан да ары, Омскга, ашырадыла. Беш-алты айны ичинде аргъы дуня бла берги дуняны арасында жан талашып турду. Ариулугъуна, тёзюмлюгюне, деменгили къарыууна,

ундурукъгъа сыйынмагъан санларына сейир эте, сукълана, врачла бла медсестрала, быллай тамашалыкъны ажалны желмаууз аузуна къалай атып къояйыкъ деп, бир бирлери бла эришип кюреше эдиле, дарманланы аямай, ашны ичине быргъыла бла къуюп.

Баям, кесини кючлю ётюню хайырындан, врачланы таза жүрек бла къайгыргъанларындан, Уллу Аллах бу жол Якупну жанын сакълагъан эди.

Адам болушмай жүрүп башлагъандан сора, Якуп юйюме барып къайтыргъа эркинлик беригиз деп тилейди да, Гирхожаннга атланады.

Таулу халкъгъа ол къаргъышлы сюргюнлюк къаллай хата-палах келтиргенини юсюнден айтылгъан бушуулу халпарла бир заманда да тохтарыкъ туююлдоле. Ол тауусула билмеген къара жылланы хар инсан, жолгъа тебиреген биринчи кюнден башлап, кесини къылыгъына, ич ниетине, ётюне кёре, жүреги кюе, ангылагъан эсе, бу къыралны Ата журтну душманындан къорууларгъа баргъан таулу жашлагъа кёчгюнчюлюк кереленип келген ачыу болгъанды.

1944 жыл, 8 март. Ол кюн, саулай таулу халкъдан бир адамыбыз къалмай, эллерибиз, эмина киргенча, къуругъандыла. 9 мартда, алыкъа от жагъалада кюл сууумагъан кезиуде, байлауу болгъан сол кёлу боюнуна тагъылып, шинелин онг билегине алып, Гирхожаннга къырал саугъаладан ёшюню толу, узун бойлу тамата лейтенант Байзуллаланы Якуп киреди.

Ол заманладан бери, сау ёмюр ётгенли, мен, кесими Якупну орунуна салып, ойлайма: къыралым, Ата журтум ючюн деп, къанлы урушлагъа къошулуп, жанын аямай кюрешип, атамы-анамы, жууукъларымы кёрюп, энтта да урушха къайтайым деген акъыл бла юйюне келгенде, мында уа, кюйсюз жау талагъанча, бир инсан кёрюнмей, сабийледен толу болуучу арбазла бла орамла шумсуз тынгылап. Арлакъда, берлакъда хаух юйледе жашагъан оруслу тиширычукъла, фронтдан жаралы болуп келген таулу жашны кёрюп, аны халкъы аланы хаталарындан къысталгъанча, уялып, аллына чыкыгъанны къой да, букъган окъуна эте эдиле.

Ол а, хужулукъгъа тюшген арбазында юйню эшиклерин, терезелерин жел ары бла бери сургенине мудах къарап, юй аллында бир уллу таш болуучу эди да, анга

олтуруп, терен саггышха кылады. Андан бери кёп заман озганды, ким билликди энди аны ичинде кыаллай боранла кыйнаганын?!

Тюп болган элни ичи бла бара туруп, хар атлам тауушу анга хар мюйюшден ушкок атылган тауушчамы эшитиле болур эди?

Кеси жангызлай сууук ташны юсюнде олтурганда, анга узакдан кыараганла илишаннга салынганны маракчанчымы керюне болур эдиле?

Байзуллаланы Якупну ол кюн алайда турмушу быллай халга, быллай оюмлагга келишмеймиди?

Алай, кыалай алай болган эсе да, Нальчикге келип, ол сагъатдан Москвага письмо жазады, мени атамы жерине кыйтарыгыз деп. Баям, Якупну письмосу акылы, адамлыгы болган кыуллукчугга тюшген болур эди ансы, алай кыагытла ючюн кёпле жоюлган эдиле. Ол а, Якупха дуняны ариуун айтып, шёндю урушну кыйын заманыды, ол бошалганлай, сени тилегинге тап оноу этилир деп, алай жууап ийип, атасы Саламгерийге уа Павлодардан, сууук жерден, Меркеге, биргесине жууукларындан да он юйюр алып, кёчерге эркинлик берген эди.

Байзуллаланы Якуб'а, мен кыралга ант этгенме деп, фронтга кыйтып, уруш бошалырга бир ыйык кылып, Берлинни тийресинде сермешлени биринде чынтты жигитча жоюлганды.

УРУШХА БАРГАН ОКЪУНА ЖИГИТЛИКДИ

Уллу Ата журт урушну юсюнден жазылган повестьлени, романланы, назмуланы бла поэмаланы, пьесаланы, киноланы не узун эшелоннга да сыйындыраллык тюйюлсе, ала алай бир кёпдюле. Аскер башчыла, генералла бла адмиралла, кыралны таматары – Хорламны келтирирге кюрешгенле, бек сыйлы адамлагга саналып, халкыны ауузундан кетмейдиле. Душман бла сермешиледе кергюзтген батырлыклары ючюн жюз мингле бла адамларыбыз кырал саугала алгандыла. Алай, атлары айтылмай, тас болуп калганла уа ненча миллион эдиле? Жанларын берип, урушну бек ауур зулумлугун кёпюргенле ала тюйюлмю эдиле?

Бюгюнмю, тамбамы жоюлама деп, төрт жылны ёлом-

ню аллында сюелип, къанлы къазауатдан саугъаланмай, къурлай къайтханла уа ненча миллион эдиле? Белгисиз, тергеуге тюшмей къалгъан жигитле. Аллайланы бирини юсюнденди бу хапарым.

Зашайланы Цициу бизни къоншубуз эди. Урушха дери маллагъа бакъгъан ветлечебницада ишлеучю эди. Оруслу доктор ауругъан малгъа къарагъандан сора, аны-муну эт деп, буйрукъ берип, Цициу а – жараны тазалауну, дарман сюртюуню, байлауну, ичин жууууну – битеу ауур, кир ишни кеси эте эди. Аны къолуна тюшген малла, жүрек жылыуун, жумушакълыгъын, жан аурута билгенин ангылагъанча, жараларына дарман салгъанда, жуугъанда, къыргъанда, кесгенде, чибинлемей, жагъын этмей, чочумай, тѣзюмлю халда тынгылап туруучу эдиле.

Зашай улу ишден юйюне къайтса уа, бир минут солумай, арбазында бир затла бла кюреше айланыр эди. Юй бийчеси Фатимат да, жаннетли болсун, кѣчгюнчюлюкде ауушхан эди, тюз да баш иесине ушаш, ишге сакъ адам болуучу эди. Арбазлары да бир алапат тизгинли эди.

Тюз уруш башланганлай, Зашай улун алып кетдиле. Халкъыбыз онюч жылгъа сюргюнлюкде туруп, артха къайтхандан сора, тюбедим мен анга.

Анабызны ашха-суугъа чомартлыгъы, боза этерге усталыгъы юйюбюзню адамсыз этмей эди. Элни къууатлы къартлары – Огъурлуланы Шыйых, Улбашланы Афар, Уяналаны Баттал бла Бекир, Черкесланы Маштай, Магрэнланы Къасай, Керменланы Назир, Мокъаланы Барисбий, Ксаналаны Эрменбий, Батчаланы Хызыр, Меценланы Солтанмек, ала бла бирге уа Зашай улу Цициу олтурур эдиле бизни арбазда, дуняны чурумдан, масхарадан, лакъырдадан, эски, бурунгулу айтыуладан толтуруп.

Была бары да хапаргъа, таурухха, оюннга болуп, дауурдаулаш къурагъанда, къызыл уууртлу Цициу, – таулу къартха артыкъ келишмегенликге, юсюнде чыммакъ акъ нейлон кѣлеги, омакъ къолан галстугу, башында орус къалпагъы, европалы костюму, – сиз алай жаншай турасыз дегенча, кѣзлерин жумуп, эрин къыйырчыкълары бла ышара олтурур эди, сѣзлерине къошулмай. Экинчи орус къатыны, кесин да тийре Аннушка деп ийнакълаучу эди, Цициу элге чыгъарыкъ болса, башындан аягъына дери тап-таза, парадха барлыкъча, ариу кийиндирмей жибермез эди.

Къартланы барындан да айырып, мен бу адамгъа сейир этип къараучу эдим. Урушну ал кюнлеринден башлап, бошалгъынчы, тёрт жыл, жанын къолтугъуна алып, ол жаним отну ичинде бу къалай сакъланды, не ачыулана, не ёпкелей, не угъай дей билмеген, жыл санына кёре, къазуатха барыргъа тийишли болмагъан, жууаш кишичик?

Бир жол къартла кимге ненча жыл болгъаныны юсюнден, таматалыкъны къайсыбызгъа берирге керекбиз дей, даулаша келедиле да, барыбыздан да тамата Зашай улу Цициуду деп, ол акъылгъа келедиле. Бу уа, алайда да жумушчу сабийча, ышарып тургъан болмаса, сёз аны юсюнден баргъанлыкъгъа, таурухха къошулмады.

Манга ачыу тийип, бу не тукъум ишди деп, кеси кесиме: «Европаны жарымына, бир жанындан бир жанына дери баууру бла баргъан солдат: «Тохтачыгъыз, манга да тынгылачыгъыз!» – деп нек айтала болмаз?» – деп сора эдим.

Былайда олтургъан нёгерлери не бек эслиле, намыслыла эселе да, аны да бар эди кеси кёзю бла кёрген, къулагъы бла эшитген, битеу санлары бла сынагъан, жюрегинде, башында тутхан, адамланы сейирсиндирирча айтырыкъ хапарлары. Болмай а тёрт жыл аллай урушда айланган адамны!..

Бир жол Цициуну бир жанына алып, урушну юсюнден кесим сордум:

– Къалайда болгъанса? Къаллай шахарланы кёргенсе? Уруш бошалгъанда, къайсы жерде эдинг? Жаралы уа болгъанмы эдинг? – деп.

Ышаргъан хунерин тюрлендирмей:

– Пехотада болгъанма. Жарам да барды. Шахарланы уа къайсы бирин айтайым? Уруш тохтагъанда уа, Австрияда эдим, – деп, къысха айтып къойду.

– Къыйналгъанмы эдинг?

– Угъай, – дейди да, бираз сагъышланып, – халкъ бла бирге кёрген къыйынлыкъ къыйынлыкъмыды? – дегени бла мени бютюнда сейирсиндиреди.

– Да юйюнге, – дейме, – сен, жыл санынг келген адам, жаяу аскерде топланы, бомбаланы тюбюнде, къоркъмай, абызырамай, аурумай, аллай ауур борчну къалай кётюралдынг анча жылны ичинде?

Ол а, бетинден ышарыучу хунерин кетерип, эсин хор бла жыйышдыргъанча, тынгылай келип:

– Билемисе, – дейди, – орусла халкъ дуняда болмагъан-

ча халал жүреккли халкъды. Нёгерлерим, оруслу жашла, жыл саныма намыс этип, атыма кьайда «дед», кьайда «батя» деп, бирде уа «отец» деп, ариу кёрюучю эдиле. Бютюнда сууук-лада, кирши кюнледе, аулакылада, юйлери кюйген элдеде тох-таргъа тюшсек, кьош неда жатма кьуаргъа, от тиргизирге керек болса, аллай затлагъа уста эдим да, бек сюйюучю эдиле. Жаш солдатчыкыла, ауур жаралы болуп, мен а болушалай, кьоюнумда ёлселе, ма аллай кезиуледе кюе эди ичим.

Бираз солусун, кёрген кыйынлыкъланы эсине кеси алына, ашыкмай тюшюрсюн деп, бир кесек тынгылап:

– Цициу, урушда адам ёлтюргенмисе? – дегенимде, соруууму жаратмай, бир жанына бурулуп:

– Билмейме, кёргеменме, бир бирибизни атханда, мени огъум да тие болур эди бирлеге, – деп кьойду.

– Алан, Цициу, урушдан кьайтханла бары да аны чексиз зулмулугъун, ауурлугъун айтып таусалмайдыла, сен а, ол уруш деген зат санга азапмы эди, огъесе не зат эди деп, не бек кьазып, тинтип, соруп кюреше эсем да, барына да ыразы болгъанча, угъай, жокъ эди аны адам тарыгъырча хатасы-палахы дегенча хапарлайса! – дегенимде, кюлмюш халгъа кьайтып:

– Жокъ эди аны хатасы-палахы деп кьалайда, кьалай айтдым? Ол сен соргъан затла бары да бар эдиле. Ач да, сууукъ да болгъанма, жан кьоркьуулу палахлагъа да тюшгенме, ауур жюкле, миномётну тюп жанын кётюрюп, ненча жюз километр айланган болурма?! Он адамдан жети-сегиз нёгерими бир жолгъа жоулгъанларын кёргенме, алай аллай хапарла энди кимге керекдиле? Боллугъу болду, кетди, энди аны тарыгъыуун этгенден не магъана? Андан эсе, аллай палах келмесин деп, Аллахдан тилек этерге керекбиз, – деди.

Саугъа алмай келгенини юсюнден сорайыммы, сорма-йыммы, кёлуне тиймезча, кьалай айтайым дей келеме да, кет, сорайым деп:

– Цициу, сен саугъаланмай нек кьалгъанса? – дейме.

Ол а, жарыкъ ышарып:

– Да мени урушха саугъала алыргъамы ийген эдиле? Урушдан менича кьуру кьайтханла азмдыла? – дейди да, мени уялтады.

Керти да, кьарачыгъыз бу сейирге! Тёрт жылны ичинде урушну эм кыйынын кёрюп айланган солдат, аны борчун а башха бир адам да толтурмагъан эсе, анда не терс-

лик? Аллаи дауну командирлерине айтырга тийишли туююлмюдю? Адам урушха баргъаны бла окъуна жигитлик этеди!

Миллионла бла саналгъан солдат сюрюулени, туман ийгенча, душманны юсюне чапдырып, адам улун а эрий билмеген къатылыкъ амалла бла къырдырып, Хорлам алай бла келтирилгенди деп, энди айтып башлагъандыла. Аллаи ёлгенлени сюеклерин бюгюн-бюгече да басдырып бошаймайдыла. Жанларын бергенле, къолсуз, бутсуз къайтханла, атлары сагъынылмай, юйлерине жүрек жаралы болуп келгенле туююлмю эдиле Уллу Хорламгъа баш къошакъны салгъанла?

Аны ючюн а, бизни Цициуча, бир кишиге не даулары, не да жүрек кыйынлыкълары болмай, мамыр болумгъа къайтхандан сора, жашауларын жарыкъ кёллю элтип, ала шумсуз кетип барадыла арабыздан. Биз а, къатыбызда ариу сырларын дуниягъа чыгъарырга бетсинип (аны уятха санап), адепли кылыкъларын букъдурургъа кюрешгенлени, дунияны тутургъу ала болгъанларын заманында эслеялмайбыз.

БЕКМЫРЗА

Не заманда да кёплени тенги, шуёху болгъан, халкъ таныгъан, халкъны ичинде намысы-сыйы жүрюген, кимни да ауузунда тургъан адамны юсюнден жазгъан кыйын болуучуду. Нек дегенде, ол адамны сенича таныгъанла, сюйгенле, татлы шуёхлукъ жүрютгенле бюсюрерлеми, ыразы болурламы деп, арсарлыса да, андан. Алайды да, эсима быллай сагъышла келгенликге, болаллыкъ эсем, кёрейим.

Миллет адетлерибиз, халкъыбызны хунери-сыйы, энчи кылыгы тас бола баргъанлыкъгъа, харкюнлюк жашауубузгъа жангы тёреле кире келгенликге, Аллахха шукур, миллет белгибизни сакълагъанла, жаш тёлуге аны юсюнден айта, ангылата тургъанла алыкъа бардыла. Мен аллай эсли адамланы, кесим таныгъанланы, бу кюнледе сау-саламат тургъанланы атларын билип айтмайма, нек дегенде, мени хапарым арабыздан замансыз кетген, жаннетли болсун, Толгъурланы Бекмырзаны юсюнденди да, аны ючюн. Бир тюрлю ишексизме, мен аны не бек махтасам да, намысын-сыйын къайсыбыздан да ёрге кётюрсем да, бир кишини да кёлуне тиерик туююлмю. Бекмырза барыбыздан да эсли, асыл адам болуучу эди.

Ышангылы шуёх, татлы тенг, базымлы нёгер деген ангылау бла келген байламлык кимге кяллай юлюш болуп берилгенин хар ким кеси биле болур, манга уа ол сар- тындан Бекмырза бек сыйлы, бек багъалы саугъача болуп тюшген эди.

1950-чи кыйын жылда, тенглигибиз, азатлыгъыбыз сыйырылгъан сюрюн жылда, танышып, ол бу дунияны кююп кетгинчи, бири бирибизни кёз туурада тутханбыз. Арада бир-эки кюн телефон бла сёлешмесем: «Уа, алан, кяйдаса? Нек тынгылайса?» — деген ауазын эшитип, уя- лыучу эдим. Не сейир, не алапат, хар тюбегеним сайын аны бир жангы хунери, жангы оюму, сейир этерча энчи ангылауу ачылмай кялмаучу эди. Миллетибизни сырын аныча билгенге жолукъмагъанма, — таныгъан а кёплени этеме.

Бир-бирледе, Бекмырзаны кёзлерине къарап, хапарына тынгылагъанда, эсеме быллай оюм келиучю эди: миллетле аралы битеудуния кенгешлеге жыйылгъан адет болса эди, таулу халкъны аты бла ары барырча, Бекмырздан тийинш- ли келечибиз боллукъ туююдю деп. Сыны, саны, сыфа- ты, тизгини, барындан да бег'а — кяллай таурухну, сёзню башласанг да, ёмюрю аллай иш бла кюрешип келгенча, ол билмеген, ол ангыламагъан, ол эшитмеген зат жокъ эди, кяйсы сёзге да кюшулуп кялыучу эди.

Кёплени эслеринде кялгъан болур, сабий туугъанда, юй ишлегенде, эрге баргъанда, келин келтиргенде кяллай адетлерибиз болгъанларын Бекмырза «Заман» газетге жаза- жаза туруучу эди. Азыкларыбызны юсюнден айта, унуту- луп башлагъан бек сыйлы ашыбыз учаны кялай этиучю- лерин ангылатхан да этип, артда уа шуёхларын чакъырып, сыйлагъан да этген эди.

Адамны намысы-сыйы кёп тюрлю затдан къуралып бичиледи. Алай сёгюлмезлик багъалы белгиси уа анга та- быннганланы, аны кимден да бек суюгенлени саны бла ёнчеленеди. Жуукълары, тукъумчулары бары да Бекмыр- заны суюгенлерине не сейир, не ыспас этмейме, ол аланы алайсыз да борчлары болгъаны ючюн, аны сансыз санда тыш адамла багъалагъанларына, жанларынча суюгенлерине сукълана эдим.

Къачан эсе да узакъ заманда бирге ишлеген адамын эсине тюшюрюп, ол аны кюлунда урунган кюйчуму эди

огъесе кесини алгъыннгы таматасымы — Бекмырзагъа башха тюйюл эди, ол, аланы жокълап, саулукъларындан хапар билип, бош узакъдан сагъынып къоймай, аланы кёре кеси барыучу эди.

Атталаны Мамашны, алгъыннгы къойчусуну, жаннетли болсун, ауругъанын эшитип, Бекмырза Кенжеден Акъ-Суугъа, Суу-Арагъа, хар ыйыкъдан баргъанча барып, саусузну кёлюн алып, жүрегин ариу кюйге буруп, эшта, ажалын талай заманнга дери тыйгъан болур эди. Бекмырзаны аллай хунерин кёпле сынагъандыла.

«Нальчикский» совхозну директору болуп ишлеучю Черкес Бахшиевич Мовсисян бла тубепми, телефон бламы сёлешип, ол, Бекмырзаны сагъынмай, аны юсюнден бир ариу сёз айтмай къоймайды: «Мен андан кертичи, андан тынгылы адамгъа да, ишчиге да тубемегенме», — деучюдо.

Бир жерден бир жерге кёче, 1950-чи жылда биз Къыргызстанда Кант деген район арада тюз базарны къатында, уллу жолну жанында, ахшы юйлю, арбазлы болуп жашай эдик. Ол кезиуде сау районну экономикасын таулула къурай эдиле дерге боллукъду. Халкъыбызны фахмулулугъу, не тюрлю усталыкыгъа да юйрене билгени белгилиди. Малчылыкъ миллет хунерибиз болгъаны себепли, битеу районну мал фермалары таулуланы кёлларында эдиле. Тракторланы, автомашиналаны, комбайнланы кёрмеген, ол жаны бла алыкъа къарангыла де да къой, эркинлик, тенглик, азатлыкъ деген белгибиз сыйырылгъан кезиуде, лагерь тутмакълача жашау этгенде, урунургъа, ишлерге тенглик берилгенде, битеу механизатор къуллукъланы таулу жашла алгъанлары сейир эди.

Атабыз бла анабызны жанындан жууукъларыбыз кёп эди да, юйюбюз хар ыйых кюн сайын базаргъа келгенледен толу болуучу эди. Аллай кюнлени биринде келди бизге Бекмырза. Былайда жууукълукъну юсюнден энчи айтырыгъым барды.

Таулу халкъ, ол къаргъышлы жыллада андан да бек кырылмагъан эсе, ол зулмулукъну къучагъындан быллай кёлранчла бла къутулалгъан эсе, биз, таулула, алыкъа сакълана эсек, бек сыйлы, бек багъалы хунерибиз-сырыбыз жууукълукъну жүрютюудю да, аны хатери бла сакъланганбыз. Ол кюн бизни юйге кирип келген жаш, — ары дери бирибиз бирибизден хапары болмагъан кезиу, — кире келип, саламлашып бошайды да: «Мен, — дейди, — анамы жанындан

жууукъларымы таныргъа келгенме. Кесим Толгъурладанма, анам а, Буслиймат, Рахайланы Мушукайны кызыды. Ол юйретгенди: сизни, Зокаланы Шохайны, анасы – Рахайланы Заммолатны кызыды. Мушукай бла Заммолат эки къарындашдан туугъанладыла. Бизни тергеу бла, къаршы жууукълабыз».

Алай атабызгъа Бекмырзаны къуру айтыуу туююл эди тамаша, сейир башхада эди. Бекмырза, алыкъа жаш адам, эшта, анга ол заманда жыйырма бла юч-тёрт жылдан кёп бола болмаз эди. Аны таурухну, хапарны, кёп тюрлю затланы билген, кёпню кёрген, жыл саны уллайгъан адамча сёлешгени сейир эди. Хапар къайсы жанына бурулуп, нени юсюнден айтылса да, ол билмеген жокъ эди.

Саулукълу, ариу шинли, юсю-башы тизгинли, айтхан сёзюча, жарашыулу, узакъдан келгенликге, ашха, кеси юйюндеча, кереклиси тенгли ашап, къарт аппача, сейир алгъыш этип, чыкъды.

Бир-эки ай да озмай, манга базаргъа келген кьоншу жашдан билдирди: «Юленирге айтама да, онгу бар эсе, кьоншулсун», – деп. «Партизан» деген колхозлары узагъыракъ, тау этегинде эди, алай бардым, эки-юч кюн турдум. Тамата къарындашыны юйю кьоншуда эди да, экибиз, анда ташада олтуруп, кёп тюрлю таурух этген эдик.

Мен, биринчи классдан башлап, орус школгъа барып, шахарда, ол заманлагъа кёре, жангы культурагъа, тилге, кыралда бола тургъан ишлеге, кьуллукъчу кьауумну сёзлерине тынгылап, тау элде жашагъан Бекмырзадан эсе, бираз эслирек болургъа керек эдим, алай миллет адетге, халкыбызны кылыгына, хунерине, жашауну харкюнлюк жорукъларына уа кёзюмю Бекмырза ачхан эди.

Да, кертиди, 1949–1950-чи жыллада ёлюмден сау кьалгъан таулуланы жашаулары тюзеле башлагъан эди. Аланы арасында Бекмырза бек кьолайлыча кёрюне эди. Быллай хунерин, халын, жарашыулу кылыгын сыйлап, колхозну председатели, кылыксыз комендант окъуна, Бекмырза окъургъа барама дегенде, угъай деялмагъандыла. Ма аны себепли ол кезиучюкде юйленнгенликге, Къарабалта деген шахар маталлы посёлокгъа барып, техникумну бошап, мал доктор усталыкыгъа юйренип кьайтхан эди. Андан бери кёп тюрлю мюлк къурау ишледе ишлеп, ахшы ыз кьойгъанды.

Былайда Бекмырзаны юсюнден бир-эки кысха хапар айтыргъа сюеме.

* * *

Бир жол Бекмырзагъа шахарны жемиш-көгет, аш-азыкъ сатхан базарында тюбейме. Экибиз да сёлеше туруп, дагъыда бир чынтгы таулу – Мусукаланы Жамал, келип, са-ламлашады да:

– Келигиз, Аллах бергенча, былай тюбедик эсе, бир жерде олтуруп, хапар-таурухну алайда айтайыкъ, – дейди.

«Колос» деген къонакъ юйню тюбюнде ашханада олту-рабыз. Бекмырза аны-муну дегенлени бир жаш тиширыу-чукъ, келтирип, аллыбызгъа салады. Салады, алай къарайма да, экиси да – Жамал да, Бекмырза да, табакъладан кёзле-рин айырмай, анда абери эслегенча, тынгылайдыла. Мен а:

– Уа, аланла, не зат кёрдюгюз, шишлеригизге нек узал-майсыз, нек ашамайсыз? – деп сорама.

Ол заманда Жамал:

– Ай юйюнге, – дейди, – бу неди?! Киштикlege берген-ча, таулу кишини табакъ тюбюнде къалыучуду быллай къа-бын, – дейди.

Бекмырза уа:

– Да, ол тешикден чыкыгъан аш быллай болмай, къал-лай боллукъ эди деп сагъышлыма, – дейди.

Ашланы биширген жерден бери, адамла олтургъан зал-гъа, бир гитче, тар терезечикден узата эдиле.

Бекмырза ол биягъы тиширыучукъну чакъырады да:

– Къызчыкъ, уллуракъ табагъыз бар эсе, ашны аны тол-туруп биширгиз, биз таудан тюшген таулулабыз, – дейди.

* * *

Озгъан ёмюрню 90-чы жылларында таулу халкъны съез-ди. Малкъар республикабызны энчилигин къайтарабыз де-ген къагъытланы къурагъан заманда, арада даула, даулашла, сер сёзлю чимдиуле башландыла. Туура бир чекде къон-шула, татлы шуёхла, талай жылны бирге жашап келгенле окъуна ёпкелей эдиле бир бирлеринден.

Ол кюнледен башлап, Бекмырзаны къабартылы къон-шусу, хар эрттен сайын ийнеклени сюрюуге бирге сюрюп, къаршы жууукълача, хапар-таурух этип, бири бирини акъы-лын билип жашагъанларына да къарамай: «Сиз, таулула, Къабартыдан айырылыргъа айтасыз», – деп, ёпкелеп, Бек-мырзадан арт буруп, терс къарап башлайды.

Бекмырза уа, бу хапар, быллай сёз орамда, аулакъда, талада айтыллыкъ сёз туююлду деп, бир ингирде, арбаз жумушла бошалгъандан сора, ол къоншусуну юйюне кирип, аны бла ачыкъ таурух этип, хар затны сюзюп-тинтип, бола тургъан ишлеге кёзлерин ачады.

– Бир-бирле жангыз жашларын окъуна айырып, башха юйге, энчи арбазгъа кёчюредиле, сен а сау эки миллетни бир фатаргъа уруп, ала, бир бирге дау этмей, бир бирден ёпкелемей, къайсыбызны къыйыны кёпдю мында деп даулашмай, бир бирге жүрек тутмай, жарашыулу жашасынла деп къысаса, – дейди да, ангылатады.

* * *

Бекмырзаны жыл саны сексенден атлагъанлыкъгъа, ол сабий заманында кёрген, эшиттен адамланы атларын, ала айтхан хапарланы, жырланы, таурухланы унутмай, къатышдырмай, эсинде тутханы сейир эди. 2008 жылда бир-бир тарыхчыла, алагъа бир къауум къуллукъчу да къошулуп, 300 жыл мындан алгъа Канжол сыртны аллында болгъан урушну юсюнден кёп тюрлю таурухла жарашдырып, халкъларыбызны арасына сууукълукъ кийирирге аз къалгъан эдиле. Бекмырза уа, ол болмачы хапарланы сууутур акъыл бла, «Къанжол» урушну юсюнден билгенин, газетге берликме деп, къагъытха жазгъанын манга окъутхан эди да, бюгюн-бюгече да ол затха сейирим азаймайды.

1937 жылда тогузжыллыкъ сабий, Жылы-Суу тийреде къойчу къошда болуп, ол кюн анда болгъан адамланы атларын, айтхан хапарларын, барындан да бек сейир зат а – алайда «Къанжол» урушну юсюнден Ёзденланы Исмайыл айтхан жырны эсинде тутханы сейир-тамаша эди. «1939 жылда уа, – деп хапарлайды Бекмырза, – биягъы ол къошда, ары Къарачайдан, Хурзук элден, эки къарачайлы киши атла бла келип, аладан бири – Къоркъмазланы Къамгъут, «Къанжол» урушну жырын, Къарачайда айтылгъан тюрлюсюн, жырлагъан эди».

Ол жырланы бизде бла Къарачайда айтылгъанларыча, сёзлерини башхалыкъларын, тизгин формаларын, унутмай, къатышдырмай, эсинде тутала билген адамгъа, ол барыбыздан да эслиди, акъыллыды демей, къалай айтырыкъса?

Къойчу жыйынны таматасы Шауаланы Тапа, къойчу-ла Тебердиланы Ильяс, Озарукъланы Мухаммат-Олий, Ёзденланы Исмайыл, Ахматланы Сагид, Толгъурланы Аду, Афашокъланы Мамай, Таппасханланы Мухутдин – быланы барысын да ыспаслы эсинде тутуп, Толгъур улу Бекмырза аланы адамлыкъ юлгюлерине, эр киши ётлерине бир адамы да тенг этмейме дей эди. Кеси таза жүреккли, керти адам эди да, кимге да аллай ниетли кёз бла къарай эди.

Халкъны энчи бети, къылыгъы, сыры Толгъурланы Бекмырзаца адамланы атлары бла къуралады.

БУСАГЪАТ
ЗАМАННЫ
ХАПАРЛАРЫ

«ГЯУУР»

Махмут сау ингирни ислам динни, муслийманланы юслеринден кёп тюрлю хапар айтды.

— Ислам динни ахлусундан, муслийман адамдан огъурлу, ариу кылыккылы жокъду, ол, башха диннге табынганладан эсе, айырмалы тазады, халалды, хурметлиди, тюзлюклюдю, — деди.

Махмутну таматалыгына намыс этип, кьалгъанла, аны сёзюн бёлмей, сабыр тынгыладыла. Бир кесекден, сёз башха хапарлагъа кёчгенде, биреулен жолда алтын сагъат тапханыны юсюнден айтды. Таурух жангы ызгъа бурулгъандан сора, бары да ким, къайда не зат тапханларын эслерине тюшюрдюле. Ол заманда биягъы Махмут:

— Тохтачыгъыз, мен сизге энтта да бир сейир хапар айттайым, — деп, тынгылатды. — Бир жол, — деди, — мен автобусну шофёру болуп ишлеген кезиуюмде, Малкъаргъа барып къайтханымдан сора, машинаны жуууп, тазалап, ичин сыйпай тургъанымлай, шинтиклени арасында дуния бла бир ахча табам. Мен аланы жыя туруп, нёгерим, орусла жаш Вася, кирип келеди да, экибиз да олтуруп санадыкъ. Минг сом болгъанына кьууанып, экиге юлешдик. Алай, кьарасам, мени Васям, анга жетген юлюшюн кьолунда силкиндире, сагъышланып, мудах болду.

— Не этесе, санга не болгъанды? Нек мыккылса? — десем, ол а:

— Билемисе, — мени акъылыма кёре, биз терс иш эте турабыз, — дейди.

— Ма, бар алай! Къалай бла? — дейме.

Ол а:

— Бу ахча бир кьарыусуз адамны эсе уа? Ол хариб'а бу ахчачыгъын бир жарлылыгына жоралап тургъан эсе уа? — дейди.

— Да бизде уа не хата? Сыйырмадыкъ, урламадыкъ, алдамадыкъ, Аллах бизге кеси буюруп тапдыкъ, — дейме.

Андан сора да башха юлгюле келтирдим. Ариу, аман айтып, ёпкелеп да кюрешдим, бузда тирелген эшекча тирелди да, унаталмадым.

– Да юйюнге, кылай унаталмадың? – деди кыайсы эсе да.

– Кет-кет, гяуур аман! Мен коммунистме, манга алай этерге жарамайды деп, милициягъа элтип бергинчи кыоймады.

ЭФЕНДИ

Шифер бла жабылгъан жатманы тубюнде саз жаякылы, интеллигент сыфатлы Жашау эфенди, бийик кыулакылы жумушакъ шинтикге олтуруп, ууаз береди. Башында – бухар бёркю, аягында – жангы галошлары, юсюнде – кёк нейлон кёлеги. Апон плащы таулу бетге келишмегенликге, Жашау аны ючюн кыайгырыучуладан туююлдю. Ёлгенни дууасы тохтагынчы, юч кюнню ичинде арыгъанмы этди огъесе болмачы сорууладанмы эрикди, кылай-алай болса да, бюсюремей, ыразы болмай, жууаш, сабыр ауаздан бир аз кыатыракъ ённге кёче башлады. Алай эфендини быллай халын ангылаялмай, тюз аны аллында олтургъан гымых сакъаллы, сибилчи кёзлю, алаша бойлу Сопай, бир сорууну юсюне башхасын чыгъарып, тынчылык бермейди.

– Багъалы молла, – деп башлайды кезиулю сорууун Сопай, – Кыурман кюн жете турады, анга союм хазырларгъа керекди. Юйюмде кыойчугъум арыкыды. Айтчы, хурметли молла, бек уллу гюняхмы боллукъду, мен аны колхозну кесим кютген сюрююнден семиз кыойгъа алышсам?

Жашау, анга молла деп сёлешселе, суюмеучюдю, бютюнда ол затны ол жаратмагъан адам айтса уа, кыозугъан окъуна этеди.

– Аллай айыплы ишни этсенг а, – дейди Жашау, – Аллахны аллында кесинги арык кыоюнгдан эсе кыолайсыз болуп сюелирсе.

– Кыалай бла? Кесинг билгенликден, мен урламайма, бир уллу хыянат этмейме, бир башны орунуна бирин салама. Ара мюлкден семизирек кыойну алгъанлыкыгъа, ол алай уллу апчымаз, колхоз аны ючюн оюлмаз. Энци адамдан, сёз ючюн, Ахматдан, Хамитден алсам, бир иш, кол-

хоздан а алыргъа боллукъ сунама, — деп, Сопай дуня бла бир таурухлайды.

— Керти айтаса, Ахматдан бла Хамитден урламайса, колхоздан — кёп адамны кыйынындан — сермейсе, аны себепли сени гюняхынг жюзлеге дери кереленеди. Алай эсе уа, Аллахны да, адамланы да алларында жууабынг-жюгюнг аллай бир ауур боллукъду.

Жашауну айтханына бары да ыразы боладыла.

— Ай сау кьалгъын, не тап ангылатдынг, — деп, ол сёзю аны бла бошап, башха таурухлагъа, эл кьайгыылагъа, илмуну, ниетни, билимни юсюнден хапарлагъа кёчедиле.

Эфенди да тынчаяды, мамырлы ызгъа бурулуп, кеси да сорады, соргъанлагъа да тынгылы, жууаш жууапла бере-ди. Хар сёзюн бошардан алгъа уа «Аллах айтса», «къадар болса», «Аллахны атын эсингден кетермей турсанг» демей кьоймайды.

Бу хапарланы кезиуюнде биягъы Сопай:

— Хурметли молла, — деп тириледи да, — айтчы, маржа, мен, бир тохтамай, дайым Аллахны атын эсимде тутуп, алай атлап турургъамы керекме? — дейди.

— Сен кесинг харамдан, гюняхлы ишден кери жюрюген, ариу ниетли адам болсанг, бир тохтамай, аны атын сагъын-магъанлыгъа, Аллах сени кечер, — дейди Жашау.

Партияны обкомуну былайда олтургъан кьуллукъчуларындан бири, нёгерини кьулагъына ийилип:

— Алан, биз бу молланы «Билим» деген биригиуге алсакъ, кьалай болур? — деп сорады.

ДИПЛОМАТ КАЖЫУ

Кажыу элни эсли адамларындан бириди. Ол кьошулмай, элде хазна иш этилмейди. Келечиликке барыргъа, тюйюшгенлени жарашдырыргъа, эки кьауумну арасында келишимлик кьуараргъа устады. Баям, элде аллай адет болса эди, Кажыу тыш кьыралла ишлени министерствосуну таматасы боллукъ болур эди. Сагъыш этмей, ойламай, хар затны тергеуге салмай сёлешмейди, ауазын тюрлендирмейди, мардадан чыгъып ачыуланмайды. Чынтты дипломатды.

Кажыулары жашагъан тийреде биреулен эки жашына да кьатын алады. Алай, биринчи кюнден башлап, келинле

жарашмайдыла, бир бирлерин кёрюп болмайдыла, сырсызлык кылыкыгъа ётюп, тегерекни эрикдиргендиле. Аланы жууушдуруп акыл бла, бир ненча кере Кажыу да сёлешди, алай магъана-себеп болмады.

Бир кюн Кажыу элде биреуню дууасындан кьайта келеди да, ол дауурлу юйге жетгенде, кылыксыз апсынланы кычырыкларына тёзалмай, арбазларына кирип, кьабак эшикни аллында сюеледи. Аны кёрюп, ол жыртышханла да, не айтырык болур деп, тохтайдыла. Ол а, бир кесекге тынгылап, тегерегине мудах кьарап, гулоч таякчыгы бла кёкню ызлап, кеси кеси бла сёлешгенча, сабыр, жууаш ауаз бла:

– Бу арбазда келин ёлген адет да кьуругъанды, – деп, чыгъады тышына.

Андан бери апсынла тынчыракъдыла.

«МОНГЛУКЪ КЪАЙДА?»

Исхакъ кьатыны бла айырылады деген хапар чыкыгъанда, анга энчи эс бурулду. Адамла арасында кьошулгъан, айырылгъан тёре барды. Бютюнда шёндюгю дунияда. Алай Исхакъны иши уа башхады. Ол бешинчи кере айырылады. Бу артдагы кьатынын ала туруп, ыхы, энди уа тынчайыр, не бек урунду эсе да, кеси сюйгенни, кеси жаратханны тапды деп, кёпле алай суннган эдиле. Ары дери хар бири бирер чуруму болуп, муну манга жууукъларым, шухъларым махтап алдыргъан эдиле, мен а аны кемчиликлерин артда эсегенме, энди уа туралмайма деп, кьатынларын алай сылтаула бла кьоя эди.

Исхакъга жарсып, айтханларына ийнанып: «Охо да, не этериксе, болуучуду алай, бу харипге кеси жаратханны Аллах бермеди», – дей эдиле кёпле. «Угъай, кеси алапат болуп, мынга тюшгенле уа бары да аманла болуп кьалай кьалдыла?» – дегенле да аз туююл эдиле.

Исхакъ, аны юсюнден киши бла кёп даулашмай, анга тырман этгенлеге, аман айтханлагъа сёз кьайтармай: «Хо, мен сизге тынгыладым, ниетигизни билдим, алай мындан ары таурухну бошадыкъ, – мен айырылдым», – деп кьоя эди. Аллай кезиуледе, ким биледи, керти да бу мискинни насыбы тута болмаз деген оюм бла да кете эдиле алайдан.

Бу жол а, бешинчисин кьояма дегенинде, бары да, бирден оноулашып, келишим кьурагъанча кьозулдула. Бу кесин не суна болур, мынга не керекди, быллай кылыкъ, быллай халеклик ёсюп келген жаш тёлуге алай ариу юлгютюйюлдю, ол, кьуру кесине, тукьумуна кьой да, элге, жамаетха бедикликди деп, ыразы болмай, ёпкеледиле. Тамамды, муну тыяргъа керекди деп, Исхакъны юйюне элни эсли адамларындан бир кьаууму жыйылдыла.

Келдиле, кыызгъанларын сууутмай, бири бирини ызындан сёлешип, урушдула, айып этдиле, айтмагъанлары кьалмады. Алай Исхакъ бу жол да кылыгъын тюрлендирмеди, не бек аман айтдыла эсе да, — итсе, эшексе, халекге юйреннген хайыуанса деселе да, — бирин бёлмеди, тёзюмлю, сабыр тынгылады да, бары да айтырыкъларын айтып бошагъандан сора, хар замандагъы «кьояма» деген сёзюн кысха салып кьойду.

Къартла уа, урушуп эталмагъанларын кёрюп, ариу сёзге кёчдюле. Юлгуге атасын, тукьумун келтирдиле, кесини эслигин, ышангылы адам болгъанын чертдиле, махтадыла: «Къайсыбыз да санга базаынабыз, сен бизни таянчагъыбызса», — дедиле. Аууз суулары тауусулгъунчу сёлешдиле. Ол а биягъы «кьояма» деген сёзюн къайтарды да кьойду.

Къартла мудах болдула, ыспассызыкъларын ангылап. Мудах болмай а, не ахшыны, не аманны ангыламай, быллай бир жаншатып, ит юргенни сыйындан чыгъармай, намысларын, даражаларын сындырса, кимни да сынар жоуруги. Быллай болумда, адамлыгъынгы сындыргъан жерден, абери билмегенча, абери болмагъанча, тынгылап, айыпсыз чыгып кетерге бек кыйынды. Хорлатдым, айыплы болдум деген оюмдан айырылмайса. Аны себепли къартла, жерлеринден кьобалмай, сагъышланып кёп турдула. Шошлукъну бек жууашларындан бири — Назир бузду. Ол:

— Уо, аланла, мени бу Исхакъгъа бир сейирим-аламатым барды! Бу кесинден кьалгъанла кьатынлары бла бир монг болуп жашагъан сунады! Тейри, кьатынланы кьояргъа кьалсакъ!.. — дегенинде, бары да бирден жарыкъ кюлдюле.

Бир жаны бла, Назирни юйдегиси бираз кыйыныракъ адам эди, бирси жаны бла уа, Исхакъны ёлчеми, кылыгъы бла кьарагъанда, аланы, барысы да кьатынларын кьояргъа суйселе эди, аллай сылтаулары бар эди.

«ДА, САША, ХАРИП...»

Къайсынны назмула китабын басмадан чыгъарыргъа Саша хазырлай болгъанды. Андан бери бу нек созулду, нек чыкъмайды деп, Къайсын, китап басмагъа келип, Сашагъа тюбейди.

Ол а:

— Къайсын, — дейди, — сени назмуларынгда мен ангыламагъан сёзле жолугъадыла, аланы кетерирге керекди, — дейди.

Къайсын а:

— Да, Саша, харип, сен ангыламагъан сёзлени кетерсек, анда абери къалмаз, сора уа, — дейди.

АПСЫНЛА

Аллах къурап, бир бирге эгеч ниет тутуп жашагъан апсынла кёпдюле. Аллайла бир къабынны эки этип къапмаса, ашагъан ашлары алагъа жарашмайды. Бир-бир насыпсызлары уа, кюндешлеца, эринлерин-бурунларын жыйырмай сёлешмезле. Айхай, кеслери уа нек, не зат ючюн, не сылтау бла бир бирни кёрюп болмагъанларын айталлыкъ да туююдюле. Аз затчыкъны юсюнден окъуна сёз чыгъарып къоярла.

Юйлери, мюклери, маллары башха болгъанлыкъгъа, адам, ол ким да болсун, бир жерде, бир юйюрлю арбазда жашай эсе, сёлешмей, абери тилемей, алыш-бёлюш этмей, жарсылу, къууанчлы затланы юслеринден хапар айтмай, бир бирге таянмай къалай турсун?!

Кёп болмай бир арбазда жашагъан апсынла туююдюле. Бири чекден ётмей, ойлап, марданы сакълап сёлеше эсе, бирси уа, нёгерини аллай жууаш къылыгъы бла кёлленип, атасын-анасын, тукъумун сагъынып бошагъандан сора, тыйгъыч белгини башы бла атлап, апсыныны санына, сыфатына кёчдю.

— Кет ары, сен сылыкъны! Къатхан чабакъча, арыкъны!

Ол бири быллай сёзлеге тёзеди. Нек дегенде, не тиширюу ариулугъу бла, неда юй жүрюте билиую бла оздурмайды. Алай, сени кёзлеринг чылгъыйдыла дегенде уа, ахшыны бла аманны айыра билмей, къозулуп кетди. Кертиси бла да, аны кёзлеринде адам эслер-эслемез, сыфатын ари-

ууракъ этген бир гитче кыяучукъ барды. Экиси да билмеген, тиширыу кыарам бла ангылашынмагъан, аны сыфатына, бет кыарамчылыгына энчи ариулукъ салгъан, суююн халчыкъ берген – ол чурумлугъа саналгъан кёзледиле.

Дугъум кыара, жангы айча бурулгъан ызлары, кавказлы сыфатлы, чыммакъ бетни азиат миллетлени сайлама тиширыуларына ушашдырып, аны алапат суюдюмлю этедиле. Быллай энчи кёзлени иеси аны билсе эди, туююшгенни кыой да: «Ай насыпсыз!» – деп, куююп кетер эди алайдан. Неда: «Акылым кыыйсыкъ болгъандан эсе, кёзлерим болсунла кыяялу», – дерге да боллукъ эди.

МИКРОБЛА

Бийберт кыарт Суюдюмде кыонакыда олтурады да, аш хазыр болгъунчу, суусап тилейди. Аякъ кыолуна туюшгенден сора уа, аны кыабыргыларына, туюбуне тюрслеп кыарай келип:

– Ярабий, микроблары уа болурму? – дейди.

– Не затла, не затла дейсе? – деп сейирсинеди Суюдюм.

– Да мен аны санга кыалай ангылатайым? – деп ийменсинеди Бийберт. – Бир-бирледе кыайнамагъан сууда тюрлю-тюрлю ууакъ кыуртчукъла болуучудула, – дейди.

– Ол дегенинг а не сёздю, куююм?! Диним хакына, мен бизни кыуюда бир заманда да бир тюрлю кыурт кёрмегенме! – дейди Суюдюм.

КАКАЙБАШ

Ахшам кыарангыда кёп фатарлы юйню арбазында, юзмез тёбеге олтуруп, бир гитче жашчыкъ жияйды. «Ярабий, бу сабийни кеси аллына былай кыалай атып кыойдула?!» – деп, ишден келе тургъан, Кыаншау анга жарсыйды. Кыатына барып:

– Сен кимникисе? Кыайсы фатарданса? Нек жияйса? – деп, энишге ийилип сорады.

Ол а гыз-гызын тохтатмайды, сёлешмейди.

«Энди уа мынга не мадар, не оноу? Быллай кезиуде бу харипни кыалай кыуюп кетейим?» – деп, тегерекге-башха кыарап, бираз сагышланып:

– Бу кимникиди? Муну атасы-анасы бармыды? – деп, Къаншау бир ненча кере кычырады.

Бир деп бир кыйгыргъан болмайды да, жарыкъ жан-нган терезелеге жумдуругъун кӛргюзтүп, ата-ана, тукъум-жукъ кыймай, аузуна келген аманны аяусуз тӛгеди – шо-фӛрла, кӛзулсала, кӛатыракъ сӛзлю болуучудула.

Дагыда бир кесек сакълап, Къаншау: «Мен муну былайда кыймам. Къарангыда сабий аз тюрлю затдан элген-мез», – деп, кӛолундан тутуп, фатарына келтиреди. Эшик аллындан окъуна:

– Хей, эшитемисе, – дейди кӛатынына, – ким эсе да бу жаланбыдырчыккы арбазда унутуп кетгенди да, не кӛп кычырып кӛрдюм эсе да, иесин табалмадым. Гяуур аман эшекле, сабийлени жайып, кӛараргъа уа унамай! Абери болмасын деп, бери алып келеме, иеси чыккынгчы. Онюч сабий болгъан жерде мынга да бир мюйюш табылыр эсе уа!

– Ой, сылхыр, – деп, ышарады кӛатыны, сууукъ суудан кӛаз аякъларыча кызаргъан кӛолларын гепхинине сый-пай. – Не заманда да эсли уа болмаучу эдинг, энди уа бю-тюнда шаша тебирегенсе. Уо, какайбаш, бу бизни Ахмат-ды, Ахмат!

Къаншау, бираз абызырап, эс жыйгъандан сора уа:

– Да сен быланы хар кюн сайын бирин табаса сора, кыйсы бирин тутайым эсимде! – деп, отоууна кирип кете-ди.

УШАШЛА

Ингушлу Алаудин, иничкебоюн гырхы кишичик, биз-ни кӛоншубузду. Ол атам бла таурух этерге сыйюучюдю. Келсе уа, арлакъдан окъуна таууш эте келир, итибизден кӛоркыгъандан. Ол а, Алаудиннге болмаса, башха адамгъа юрмейди. Нек эсе да Алаудинни жаратмайды. Болады алай. Адам ангыламагъанны ит сезеди.

Къалай да болсун, кӛоркыгъанынга уруннгун дегенча, бир кюн парийибиз, сынжырдан ычхынып, харип Алау-динни жанын алыргъа жетдирип кӛоркыутду. Угъай, къап-хан а этмеген эди, аберисин да ачытмагъанды. Бош, анстан, жашыртын, кӛнчегини бухчагъындан тутуп абызыратханды. Баям, жазыкъ Алаудин шалпарына тамызгъынчы элгенген

болур эди ансы, андан бери бизни арбазгъа, жип бла тартсанг да, кирирге унамайды. Таягъы бла къабакъ эшикни къагып, атамы тышына, юй аллына, чыгъарады.

Бир жол экиси да, алайда олтуруп, таурух эте тургъанлай, аланы аллары бла Алаудинни къатыны озады, сыртында да ауур жюгю бла. Ол тынч адамды, тийредегиле бла бошуна жаншамайды, не мадар да этип, тапханчыгъын юйюне ташыгъанлай турады. Аны аллай хунерин жаратып, эшта, Алаудинни кёлюн алайым деген мурат бла болур эди, атам:

– Алаудин, сени юй бийченг алаамат мадарымлы, тынч адамды, – дейди.

Алаудин а, бираз тынгылап, таякчыгъы бла жерни тырнай:

– Тенгизни теренлигин чабакъ биледи, кёкню бийиклигин къарылгъач биледи, къатынны ахшы, аман болгъанын эри биледи, – дейди, къатыныны ызындан кёзлерин жумуп. – Валлах-биллях, Шохайып, твой собак, мой жена – один характер! – деп бошайды сёзюн.

«КЪАХМЕ»

Эки къатын, къоншула, орамда туююшедиле. Бир бирге кёп тюрлю тюртгю сёзле айта келедиле да, аладан бири, оздуруп, мардадан чыгып:

– Кет, жаншама! Башымы аурутма, гяуур аман къахме! – дейди.

Туююш нёгери уа, эсин жыйып, ауазын тынчыракъ, мамыр халда тюшюрюп:

– Да не этейим да, харип, женгдиреме. Мен аллайма, кёплени сууутханма, – дейди да, къоншусуну кёзлери тегерек болуп, ауузу да ачылып къалгъаны бла кёлленип, айтханымы игирек жутсун деген акъыл бла, ашыкъмай, бираз тохтап, къайры эсе да бир жанына къарап, орусчачыгъын да ачып: – Клянусь отца-матри, – дейди, – сени эринг бла да бир ненча кере таянганма.

Ол заманда:

– Эй-хей, маржа, мени къоюгъуз! Мени къоюгъуз! – дей, къоншусуну эри къабакъ эшикден бери тышына чыгады.

Къатыны, бурун сюеклерин къобарып, къысха-къысха со-

луй, бирде эрине, бирде уа кьоншусуна кьарай, абери айталмай, арбазына суху кирип кетеди.

Экиси алайда кьалгъандан сора, «кьахме»:

– Санга уа не керекди? Тамырдан тойгъан гырайтча, манга не кьынгыр кьарайса? – дейди.

Ол а, кёлегини этеклерин тюзете, бир аягъындан бир аягына таяна:

– Да юйюнге, Кезибан, болмагъан затланы жарашдырып, мен харипни арагъа нек кьошдунг? – деп жалынады.

– Сен а, кьатынынг мени юсюмден болмагъан затланы жаншагъанда, нек тынгылап тура эдинг? – деп, юйю таба бурулду.

Кеси аллына кьалгъан жаш, желкесин кьашый: «Быламы туугъандыла Ибилисден, огъесе Ибилисми туугъанды быладан?» – деп сагъышланды.

КЮЛКЮ

Чотай кишиге хатасы-хылиси жетмеген огъурлу телиди. Бир-бирде жашла, аны жумушакъ кьозутуп, гюняхсыз терилтип, алай ойнап болгъандыла.

Бир кюн Чотай, юй аллында олтуруп, буштосун ашай тургъанлай, алайгъа эки жаш келедиле да, былай башлайдыла:

– Алан, Чотай, сен сейир затса! Ай юйюнге, нек этесе былай? Нек кьыйнайса ол харип Зубайны? Этме, маржа, алай, гюняхды...

Ол а:

– Да мен а анга не этеим? – деп, буштосун чайнайды.

– Ай юйюнге, кьалай ангыламайса! «Чотайгъа болмаса, башха адамгъа барлыкъ туйюлме!» – деп тохтагъанды да, жиялап ёледи. Сен а тынгылауну басып...

Зубай битеу Басхан ауузунда аты айтылгъан, аллай тауушлукъ, ариу кьызды. Аны тилерге базынмагъанла сансыздыла.

Чотай, ашагъанын тохтатып, кьашыгъын аягыны кьабыргъасына кьагъа:

– Бекми жияйды? – деп сорады.

– Асыры жиягъандан, тауусулады, – деп, жашла кеслерин кючден тыядыла.

Чотай а, къашыгъын буштосуна суху чанчып, жашланы кюлкюден бууула тургъанларын ангыламай:

— Да сора алайым, — деп, жеринден къобады.

ХЫЛЫ-МЫЛЫЛА

Арталлыда хыйланы билмеген, таза ниетли, жууаш Ханбалий турбазаны директоруду. Туристле келлик заманнга хазырланыр мурат бла, турсоветни къуллукъчусу Иван Ивановичге:

— Сиз билемисиз, манга бир къауум зат керекди, — дейди.

— Не зат?

— Бош-бош, бош хырт-мыртла.

— Ханбалий, хырт-мыртланы атлары бармыды?

— Ну да, болмай а, барды.

— Айт сора.

— Сёз ючюн, ундурукъла-мундурукъла, жастыкъла-мастыкъла, бояула-чаяула, къашыкъла-машыкъла, тепшекле-меншекле, дагъыда башха ууакъ-тюекле.

— Ангыладым. Жаз тилек къагъытны. Сен айтхан затладан жарымы барды да, бир къауумун берейим, — дейди Иван Иванович.

Ханбалий, иши къуралгъанына къууанып:

— Мен къагъытха салырча, негиз барды? Сен да аланы атларын айтчы, — дейди.

— Ну, къалай айтайым санга?.. Сёз ючюн, ундурукъла жокъдула, мундурукъла бардыла, жастыкъла жокъдула, мастыкъла бардыла, бояула жокъдула, чаяула бардыла, къалгъанлары да алай. Сен тилегенледен жарымы барды, жарымы жокъду.

Ханбалий бираз тынгылай келеди да:

— Иван Иванович, оллахий да билляхий, сен алапат хычыуун адамса! — деп ышарады.

АЙЫРЫЛЫШЫУ

Озгъан ёмюрню отузунчу жылларына дери Ростовда институтну бошагъан, тёрт жыл урушда айланган, капитан чыны болгъан, не жаны бла да билимли, интеллигент Жам-

бот бизни бла ушакъ этеди. Къайда, къалай окъугъанын, фронтну къыйынлыгъын, башха жерледе кимге тюбегенин, кѣргенин, эшитгенин – къыхасы, кесини жашау жолуну юсюнден кѣп тюрлю сейир хапар айтды. Сюйюп тынгыладыкъ.

Ол кезиуде газетде ишлеген жашланы асламысыны къатынлары оруслула эдиле да, ол чурумчукъну юсюнден биз алагъа лакъырда, масхара, чимдиу формада къатыла туруучу эдик. Былайда уа, Жамбот, орус къатын алып, сора, аны къоюп, биягъы таулу тиширыугъа къайтханын билгенден сора, ол затны юсюнден соралмай болалмадыкъ.

Барыбыздан да тамата, ол да урушдан капитан чынны алып къайтхан Малкъондуланы Хамит:

– Жамбот, Аллах ючюн, сен быллай эсли, хар жаны бла да билимли, миллетчиликден узакъ, шѣндюгю заманны адамы, оруслу къатынынгдан нек айырылгъан эдинг, бир акъыллы нени юсюнде болалмай эдигиз? – деп сорду.

Ол а, бираз сагъышланып, былай айтды:

– Ангылаймысыз, жашла, жылла оза баргъаны сайын, къалай эсе да, ол орусдан орус, мен а таулудан таулу бола бара эдик, – деди.

«ИЛЯЦИН БУТАГЪЫ»

Коммунистлени заманында элlege жүрюген автобускада, хар кимни олтурлукъ жери белгиленип, билетле алай сатылып болгъандыла.

Бир жол Малкъаргъа атланыргъа хазыр автобуска бир добар жаш киреди да, бош жер къалмагъанын кѣрюп, эшик аллында арсарлы сюеледи, къашларын туююп.

Олтургъанладан биреулен:

– Нек арсарлыса? Нек ѣтмейсе бери? – деп сорады.

Ол а:

– Да къайры ѣтейим, иели зерлеге цѣгюп, тонгуз тынгылауну басып тургъанларын кѣрмеймисе? – дейди.

Ол заманда бир къарт киши, жеринден къобуп:

– Да, зашы, биз тонгузлаца тынгылай эсек, келци, сен былайцыкъгъа цѣх да, иляцин бутагъыца бар! – дейди.

– Ой, къойцу, къой, Аллахцу, мен сени ючюн айтмай-ма! – дейди тобагъа къайтхан жаш, алай автобусдан а тюшюп кетеди.

БОЗА

Кюштел ичинден сѣлешгенча, базыкъ ауазлы, добар Абдулла:

– Кел, бизни Баба боза этгенди да, ичейик. Бираз олтуруп, хапар айтайыкъ, – деп, нѣгерин – иничке ауазлы Абдулланы юйюне чакъырды.

Келдиле. Олтурдула. Къонакъбай Абдулла анасына:

– Баба, ол бозангдан ичирсенг эди бизге! – деп кычырды.

– Аны уа бусагъатдан, жаным! – деп, анасы гоппанланы, толтуруп, алларына салды, гыржын бла бишлакъ туурады.

Къонакъ Абдулла, бир уртлагъанлай окъуна, сагъышлы болуп, аягъын къангагъа тыншчыкъ салып, бишлакъны кыйырчыгъындан чимдий, жууашлы тынгылайды. Боза адам ауузуна салмазча эди. Добар Абдулла уа, бозасын ичип кѣргенден сора:

– Баба! – деп гюрюлдеди.

Ол а:

– Ой, жаным! – деп, эшик аллында сюелгенде:

– Бу жолдан сора сен боза этиуню къой! – деди.

КЪАРТНЫ КЪАРАМЫ

Эртте, бир къартны къатыны ѳлгенден сора, анга жаныгдан юйленирге тюшдю. Кеси – сексенден озгъан, къатынчыгъына уа туура отуз жыл да бола болмаз эди. Биринчи юйдегисинден туугъанла айырылып, аланы окъуна туудукълары болгъан кезиуде, къартны жангы къатыны да тапды бир сабий. Жыл санына кѣре ишге жарамай эди да, колхозгъа юйдегиси барып, сабийчикге къартха къараргъа тюшдю. Аны юсюнден элде болмачы хапар да жайылгъан эди.

Бир кюн жууаш къартыбыз кеси бла тенг жыл саннга чыкъгъан къоншусу бла таурух эте келип, къалай эсе да бир затны юсюнден даулашха кирип, тюртгю сѣзлеге кѣчедиле. Ол заманда нѣгери, женгил адам болуучу эди да, тутады да, мардадан озуп:

– Ай, кет-кет! Киши болуб’а сен, ма бу къоюнунгда сабийни да кесингден туугъан сунуп тураса! – дейди.

Ол а, ай таланмагъан, абызырамай, кьозулмай, таулу кишини башына келмезлик жууап этеди.

– Да, – дейди, – бу затчыкъ ючюн кьабаргъа кюреше эсегиз, бош кюченесе. Мени ючюн, урлугъун ким да сепсин, жыйгъан а мен этейим ансы! – деп, бютюнда бек кюйдюреди аны чимдирге кюрешген жекбашны.

«ОЛ ЖАРСЫУ ТЮЙЮЛДЮ»

Магомет, кьошакъсыз, керти фронтовик эди. Урушну, 1939 жылда Финляндияда башлап, 1945 жылда Германияда бошагъан эди.

Жылла оза, эски жаралары кьозгъала, ауруула кьошула келедиле да, контузиясыны хатасындан болур эди, ол сыйсыз аппаратчыкъны салмай, абери эшиталмай башлайды. Бир кюн, ол чылмыкъны юсюнден жарсып:

– Бу эшиталмагъанынг кыйнай болур? – дегенимде:

– Къой-къой, ол алай уллу жарсыу туююлдю, бир жаны бла, ахшы жери да барды, – дейди.

– Да аны не ахшылыгъын, игилигин кѳресе? – деп, сейирсинип соргъанымда:

– Билемисе, – дейди, – ол юйдеги гыз-гызы, даууру бла эрикдирсе, айтыргъымы айтама да, аппаратны кьулагъымдан чыгъарып, дауурсуз, шумсуз, тыншчыкъ олтуруп турама.

«ВОТ ИМЕННО!»

Тилибизге орус тилден талай сѳз киргенди. Илмудан, политикадан, бийик технологияладан айырмалы, энчи терминлени алмасакъ, кеси тилибиз бла айтхан сѳзлени магъанасы ачылмай къаллыкъ эди. Алай, жашау болумубуз орус тил бла байламлы болгъанды деген сылтау бла, бир тюрлю кереги болмагъан жерде да, бош таурухда окъуна, орус сѳзлени кьошуп иебиз. Бек алгъа ол шартчыкъны Далхат сезген эди да, ким, къалай, нек, не зат кьошса да, анга айып, бедиш, тырман этмей кьоймай эди.

Бир жол а «Тѳрени» жыйылыуунда, кьайсы эсе да аллай чылмыкъгъа тюшгенде, Далхат аны юсюнден тырма-

нын узакъгъа созулгъан докладха буруп сѣлешди. Ол заманда мен:

– Уо алан, Далхат, сени айтыуунга кѣре, биз орус тилден бир сѣзчюк окъуна кѣошмай сѣлеширге керекбиз, алаймыды? – дейме.

Ол а:

– Вот именно! – дейди да, алайдагъыла бла бирге кеси да аяусуз кюледи.

АТЫШЫУ

Автобусланы сакълагъан жерде артыгъыракъ уртлагъан жаш бир ариу кызычыкъгъа тагъылып кѣоймайды. Ол а, анга эс бурмай, сѣзге кѣошулмай, хыликъкъа этгенча тынгылайды да, безиреу излегенни аллай халы бла кѣозутады. Быллай сыйсызлыкъны кѣтюралмай, ары дери кесин ариулукъ бла сынагъан жигит, мени кибикиге бюсюремей эсенг дегенча, кызыны аякъларына кѣарап, кѣакъды сѣзге кѣчеди.

– Хы, кызы, кесинги алай уллу кѣтюрме, мен алай айтханлыкъгъа, ол топал табанларынг бла сен кимге керексе?! – дейди.

– Да сени уа ол ариу ийисинге, озгъан помидорча кызаргъан сыфатынга сукълана болурла! – дейди.

Жаш, анга кѣаллай жууап этерге билмей, башын жыя, эринлерин чайнай келеди да:

– А мен тамбла аязырыкъма, сени табанларынг а... – деп, кызыны аякъларына, кѣзлерин дертли сюзе, кѣарайды.

БЫДЫР

Жашланы юйлендирирге керекди деген оюм баш жарсыугъа ѳтгенли, Магомет, болгъанын балчыкыгъа бояп, кеф болуп келсе, кѣатыныны тырманындан, тарыгъыуундан кѣоркъуп, сѣзню ол кѣайгъыдан башлап, башын аны бла жулургъа кюрешиучюдю.

Бу жол да алай болду. Арбазына кючден кирип, кефлиги мардадан озгъанын сездирмезча, тентиремезге кюрешип сюеледи. Юйдегиси абери айтып башлагъынчы:

— Къайдадыла жашла? — деп кычырады, бюртюкден къарылган адакъача, чукугун тыялмай.

Эрттеден бери ишленмеген, мангылайына жабышхан жукъа чачы, табанлары малтанган, жютю бурунлу кир чурукълары, тана чайнагъанча, ууулгъан, жау тамгъалы кѣнчеги, аны юсюне уа гыбытча салынган тѣп-тѣгерек къарыны алайсыз да бу баймакъ аякълы алашачыкыны бютюнда хыликкялыкъ этедиле.

Эрини быллай халындан тойгъан тиширычукъ, ауур жумушдан арыгъанча, ъхтюнюп:

— Не этесе аланы? — дейди.

Ол а:

— Была, юйде турмай, къайда айланадыла?! Тейри, энди уа озуп башлагъандыла! Быланы оноуларын этерге керекди! Оноуларын! — дейди.

Къатыны уа, анга абери айтмай, юйге кирип бара, кеси кесине:

— Ай, сен жарылыргъа жетген быдырынгы оноуун этге эдинг ансы, жашлагъа уа бир Аллах айтхан болур эди, — дейди.

ОТАР
УЛУ
ИСМАЙЫЛНЫ
ХАПАРЛАРЫ

МЕНИ ШУЁХУМ ИСМАЙЫЛ

Отарланы Исмайылны юсюнден жазаргъа тебирегенимде, ол манга асыры кыйын борч болгъандан, къаллай сёзле бла башлайым деп, кёп сагъыш этгенме. Нек дегенде, мен аны бла шуёхлукъ жюрютгенли, алтмыш жылдан озгъанлыкъгъа, аны таныгъанланы арасында: «Исмайыл мени шуёхумду», – демезлик адам табыллыкъ туююлду да, андан. Дунияны башында, Отарланы Исмайыл болмаса, душманы демейме, бош алай суймегени, жаратмагъаны, бюсюремегени окъуна болмагъан адам кёрмегенме, эшитмегенме. Исмайылгъа ким да иги, ахшы, хатасы болмагъан, тап адам эди.

Анга аллайла тюбегендиле деп угъай, тюбегендиле, кёлоне тийгендиле, жүрегин кыйнагъандыла, алай Исмайыл, дунягъа бизден эсе арталлы да башха кёз бла кырагъаны себепли, аны жарсытханлагъа кёл тутмай, аланы барына да кечгинлик берип къоя эди, хариплеге, мискинлеге санап.

Сау ёмюрню ичинде игини, аманны да тенг этип жашап келгенликге, экибизни арабызда къаллай башхалыкъ болгъаныны юсюнден бир юлгю келтирейим. Исмайыл жарашыулу, жумушакъ адам болгъаны бла хайырланып, аны къалай сындыргъанларын, ким, къалай, къайда жарсытханын кеси айтханлы, аланы энди мен жаулайма, ёз душманларыма мен санайма. Ол а, мен, аланы сагъынып, алагъа аман айтып, ачыулансам: «Къой-къой, сен кыйын адамса!» – деп кюле эди. Баям, таулулада «Ол а таш бла да жарашыр» деген айтыу Исмайыл кибиклеге кырап кыуралгъан болур.

Исмайылны юсюнден жазылгъан кысха хапарчыкъла, асламысын ол кеси айтып, бир кыауумуна уа мен да къошулуп, шагъат болуп, алай жыйылгъандыла да, аланы окъурукъла ангыларыкъдыла Исмайыл къаллай хычыуун адам болуучусун.

СЮЙДЮМЛЮ МЫЧЫК

Алгынныгы кыралны заманында, күүлугууну сыйына кёре, Зейитге эки путёвка тийишли эди да, бир-бирледе курортха биргесине Исмайылны да алып барыучу эди. Бир жаны бла, ол экинчи путёвканы да нек зыраф этеме деп, бирси жаны бла уа, Исмайылга болушхандан сора да, аны кюлкюлю чурумчукларына юйренип, солуу кюнлерин бютюнда тап ётдюрюучу эди.

Бир жол, – жайны ортасы, кюн ариу, кёл жарык, – ойнай-кюле, экиси да Нарсанага жетедиле да, санаторийни регистратура бёлюмюнде олтурган чойкебурун кытынчыккыны аллында сюеледиле. Бир кесекчикден быланы мында сакламагъанларын биледиле.

Путёвкаларын эригулю халда ары-бери бура келип, чойкебурунчук:

– Сизни «люкс» эркин туююлдо, – деди.

– Ол бош болгунчу, башха жер беригиз, – дейди Зейит.

– Башхасы жокъду.

– Да сора кылай этейик? Артхамы кыйтайык?

– Угъай, угъай, бир-эки кечечик изоляторда кыалыгъыз.

Ол бираз кыуралмагъан отоуду, алай тешеклери уа барды. Сиз, жаш адамла, эр кишиле, артык дау этмей чыдарсыз, бир кесекчикге... – дейди чойкебурунчук.

Керексиз сёзден не хайыр. Жаш туююл эсек да, эр кишилигибизге ишекли болмасын деп, чойкебурунчук айтханнга хо дейдиле да, барадыла. Изолятор дегенлери уа – подвал маталлы узун орун. Эки метр бийикликде – гитче терезчик, муююшде – жулкыунган сибиртилге, юй тюбюн жуугъан быстырла, темир аяккылы кынгыр стол, аны жанында эшиги сынган тумбочка, кыбыргъаны узунлугуна – агъач тапчанла. «Люкс»! Жауунг тюшсюн аллай «люкса»!

Исмайылдан уяла, анга сездирмезге кюреше, охо, не этериксе, бир кечеге уа деп, Зейит, кеси кесин кючден тыя, тёздю.

Жазны кечеси кёзлеринги жапханынг бла ачханынгы узунлугуун тутмагъанлыкыга, ууалыргъа хазырча, кыаты тапчанланы кыжылдагъанлары, гуллача, бир отоуну ичинде сибиртилени тегерегинде жыргышхан чычханланы да-

уурлары кысха кечени окъуна аман бла атдырдыла. Кюле тургъан жеринде биреу, уруп, тишин тюшюргенча, Зейит мудах болады, аны кьой, кёпген окъуна этеди. Кёпмей а, Отар улун, «люксха» элтеме деп, махтанып, келтире келип, чычханла ичине урса.

Эрттенликде барадыла санаторийни таматасына, жол салып. Зейит – жанаргъа хазыр, кызарып, Исмайыл а, тегерке-башха сейирсине, хар нени да махтай, арада ариу макъамчыкъла да мурулдай, ыразылыгъын билдире атлайды.

Баш врачны кабинетине киредиле. Ол а – бетине асыры кёп тюрлю бояу сюртгенден, озгъан хуанча, сарымай, атны жалкъасындан къалын жалгъан чачы, эринлери уа, тишлерине окъуна жагъылып, кып-кызылла.

Зейитни халына бюсюремей, Исмайыл тауча:

– Аллахчю, ачыуланма, биз алайда бир-эки кечечик къалгъанлыкъгъа, небиз кьорайды? – деп, Зейитни тынчайтыргъа кюрешгенликте, ол а бютюнда кьозулады.

Ол кьуралмазлыкъ тапсыз а, Зейит ауузун ачхынчы:

– Сизмисиз «люксугъузгъа» тюшалмагъанла? – деп соргъанда, Зейит, ачыуун кюден тят:

– Манга бу «люксну» берген Иван Иванович Кузнецовхамы сёлешейим? – деп хырылдайды.

– Охо, хо, ахшы, ахшы! Аны ючюн деп, Кузнецовха дери да нек жетебиз?! – деп, бармакъларындан эсе жюзюклери аслам кьолларын силкиндирип, баш врач, секретарь кызны чакъырып: – «Люксну» эркин этигиз! – деп буйрукъ береди.

Зейит алыкъа къанын суууталмай турады, Исмайыл а дагъыда анга:

– Кёрдюнг да, бош къабына эдинг ансы, бары да тап болдуму, иги болдуму? – дейди.

– Тейри, жашы, мен алай къаты болмасам эди, бюгече ол гепсоркъа оюн этип айланган чычханла кьоюнунгда уя окъуна кьураргъа боллукъ эдиле, – дейди Зейит...

Жашайдыла, кеслерине бакъдырадыла. Зейит ванналагъа бла массажгъа жорююдю. Исмайыл а, хар кюн сайын юсюнде жангыдан-жангы ауруула таба, аланы бёлляй-бёлляй эте, алагъа къарагъан дохтурну да эрикдирип айланды, ишге жорююгенча. Бир кюн санайдыла да, ауруулары онбир болуп чыгъады. Исмайыл:

– Тобукъларымда артрит, белимде радикулит, ёпкемде

бронхит, аш орунумда гастрит, чегилеримде колит барды, – дегенден сора да, – сол кьолуму чыкынай бармагы тап бюгюлмейди, тёбеннги ургъанлай, кесекле тиедиле, уллуракъ таууш эшитсем, элгеннген этеме, – дейди.

Алай болгъанлыкыгъа, беш минутун зыраф этмей, бир жерден бир жерге чабып, кесине бакъдырып айланнганлыкыгъа, бир кюн ингир ала, тирилип, жума быстырчыкъларын кийип:

– Кел, бирле бла шагъырей болайыкъ, – деп тохтамаймыды!

Зейит, артыкъ бюсюремей:

– Уо алан, Отар улу, кимни да не этесе, мени сёз нёгерлигим жетмеймиди санга? – дейди.

– Ай юйюнге, къалай ангыламайса сен, башха тиширыуну ауазчыгъы, жашырын кылыкчыгъы, къуртхалыкъ оюмчугъу – башха! Бурунгулу философну айтханын эсиге тюшюрчю!

– Не айтханды ол?

– Тиширыу бла кёбюрек тюбеучю адам сёзге, жютю чамгъа, кюлкюге уста болады, дегенди.

Зейит, бир кесекге сагъышланып:

– Охо, хо, сен айтхан болсун, – дейди да, Исмайылгъа кьошулуп, юч-тёрт ингирни биргесине халкъ тепсеген жерге барып турады.

Алай была бла бир киши да таныш болмайды, къатларына келмейди, заманларын боппа-бошуна кьоратып, отоуларына солпулары салынып къайтадыла. Быллай ишге Зейит арталлы да эс бурмайды, болса – кьой аякъ, болмаса уа – эчки аякъ дегенча, къайгъырмайды. Кесине базынып айланнган Исмайыл а, ыспассызлыкъ халымы къалай тюзетейим деп:

– Бизни къатыбызгъа адам нек жанламагъанын мен билдим, – деп сюеледи шуёхуну аллында.

– Нек?

– Ма сени ючюн.

– Мени ючюн а нек?

– Сен кесинги иранлы сыфатынг бла адамланы кьоркъутхан этесе, – дейди да, Зейитни бюгюн кёргенча, бетине къарайды.

Ол а: «Ыхы, энди келишдик! Мен муну кесин атып кьоймайым, хо, жубансын деп, анга нёгер болуп айланама,

бу уа дагыда мени терслейди», — дейди ичинден, тышын-
дан а:

— Да, жашы, алай эсе, мен, огъурсуз иранлыча, адамла-
ны юркюте эсем, сен а, хурметли Сократ, тамбла алайгъа
менсиз, кесинг бар да, ол тауушлукъ грекли сыфатынг бла
аллынгы тиширыуладан толтуруп къайтчы, — дейди.

Экинчи ингирде Зейит, газетле бла журналладан тегере-
гин толтуруп, диванны жерлейди, Исмайыл а, кызыл келек-
чигин кийип, Зейитни француз духундан юсюне тегюп,
башчыгъын эки жанына ойната, жарыкъ макъамчыкыла
жырлай кетеди да, бираздан а, къайтып, Зейитни соруулу
къарамына:

— Тапдым! Тапханма! — деп, хыличи сабийча ышарады.

Зейит, мен муну гюняхына кирипми тура болурма деп,
андан жашыртын, кюзгюге да къарайды, кертда да иран-
лыгъа ушай болурмамы деп. Андан ары уа сюрмейди:
«Сен жигитсе!» — деп къояды.

Эрттенлик азыкыгъа бара туруп, Исмайыл сайлагъанын
кеси кёргюзтдю. Тоба-тоба, астофируллах, я Аллах, сен
кеч! «Мурзилка» деген сабий журналдача, сейир зат. Анда
болуучудула быллай сурагла. Инбашларына хаух орнал-
гъанча, кысха базыкъ боюнуну юсюнде орталыкъ батан
тенгли башы, будай салам бетли жулкюннган чачы, чё-
мючлюк дугъурча, энишге, тобукъларына дери, салыннган
къуйругъу, иничке кынгыр бутчуклары, бир тохтамай,
ары бла бери бурулгъан хыйлачы кёзчюклери, жабыла бил-
меген ауузу.

Алай, адамны адамлыгы, Аллахха шукур, тыш сыфа-
ты-саны бла ёнчеленмегенликге, бу харипни тыш кёрмючю
асыры тапсыздан, муну къатында сюелирге окъуна кыйын
эди да, Зейит, не айтыргъа билмей, тынгылай келип:

— Кыйынлы, жазыкъ, не бек амалсызлыкыгъа къалып ту-
раса, харип сен, бу сейирден башха адам табалмай эсенг, —
деп жүрексинеди.

Ол заманда Исмайыл, кыт-мыт эте, ёнюн ариулай,
ынычхай, жётел эте:

— Ай юйюнге, тапсызыракъ болгъанын кесим да кёре-
ме, алай, сагъыш этип, муну да Аллах жаратханды, хапар-
гъа, таурухха бу да жарар деп кыйгъанма, — дейди.

Зейит, отуз беш жылдан бери Исмайылны кылыгына
юйренип, анга ким да иги, ариу болгъанын эсине тюшюрюп:

– Кет, тас болгъун! – деп кьояды.

Хар адамны, сыфаты башхача, ич ниети, кьылыгъы да алай башхады. Шуёхлукъ жюрютюуде бир бирге ушамагъан адамланы жууукълашханларын, мунсуз бир кюнюмю да ётдюралмайма деп, бир бирге тагъылгъанларын, бу былай къалай болады деп, ол затны ангыларгъа, бирге келишдирирге бек къыйынды. Бир бирге арталлыда ушамагъанланы жандан-жанинга табыннган шуёхлукъларына сейир этмеген жокъду. Сёз ючюн, Зейит – жанып иерге хазыр, тёзюмсюз, дертчи. Исмайыл а – мардасыз сабыр, соруусуз, эркинлик алмай, жерден чёп юзалмагъан токълу. Башха таныш шуёхларын кьой да, бир-бирледе Зейит кеси окъуна сейир этиучюдю, мен муну бирге келишмеген кьылыгъына къалай тёзюп тура болурма деп.

Кюндюз, Зейитге къайгъырып, жарсыр, ашамадын, ичмединг, тап солумадын, дер, кече ортада уа, чыракъланы ёчюрюп, Зейит кьалкыгъандан сора, къачарыкъ кьызча, къарангыда башлар бир отоудан бир отоугъа, хайда, ары бар, бери кел, шыбырт-шыбырт, чанк-чунк, тарх-турх, адырланы бир бирге ур, чыракъны жандыр, ёчюр, тюппе-тюз жерде абын.

– Уо, алан, Отар улу, къайры тебирегенсе, къайры бараса, нек тохтамайса, нек жатмайса? – десе уа:

– Эшитипми кьойдунг?! Ха-ха-ха! – деп, кюлмюшчюк этип, олсагъат тёшегине кирир.

Номерлерини эки отоуунда эки ундурукъ, тёрт шинтик, эки жумушакъ тахта, бир уллу диван, эки тумбочка. Алай болгъанлыкъгъа, Зейитге ундуругъу бла бир шинтик, бир тумбочка кьойгъанды ансы, къалгъан затланы бийлегенди. Аны кьой, телевизор, холодильник, самовар, терезе ауузу, шифоньерни ичи, ваннаны тёрт мюйюшю тюрлю-тюрлю затладан топпа-толудула. Болмай а, ол бери келтирмеген не кьалды?! Жер этегине атланнганча, грелкасы, чайниги, наныкъдан, къасмакъдан, чумдан этилген бир ненча банка вареньясы, уллу артмакъ бла кышхыр ётмеклери, бушто этип ашарыкъма деп, чёмючю, эки-юч тюрлю чарыкъ-чурукълары, жума быстырлары, барындан да кёп – физкультура, спорт кийимлери.

Хапчукларын къалайгъа салгъанын унутуп, къатышдырып, аланы излеп башласа уа, болгъанны асыры къатышкьутуш этгенден, бир тасны юсюне экисин кьошар.

Физкультурасы бла уа Зейит харипни тели этгенди. Амосов былай айтханды деп, аяусуз кюрешеди, танг атхандан кече ортагъа дери. Алай андан не магъана – аурумагъан сагъаты, кюню жокъду. Чючкюргенлей, жетелленгенлей, ёнюн ариулагъанлай айланыр. Грелкасы – сыртында, татыран къагъытлары – кёкюрегинде, аякълары – исси сууда, тил тубюнде валидолу, белине уа жютю шинжилери болгъан быстырны байлап жатар. Дагъыда, аллай жар-суулары бола тургъанлай, эрттен сайын, эшикте чабып, суугъа тюшген жубуранча, терлеп, быстырларын жибитип къайтыр.

Столовада къанга нёгерлери: бири – сексенжыллыкъ гырхы къартчыкъ, бирси – жаякъларын бет отдан толтуруп, кесин жашыракъ этерге кюрешген, къатхан чабакъча, арыкъ тиширычукъ. Хаталары жокъду, ахшы адамладыла. Алай, ала къаллайла эселе да, аны бла Зейитни не иши барды? Келди, олтурду, азыгъын шумсуз ашады, къопду, кетди – олду аныкъы.

Исмайыл а, Исмайыл алай къалай къалсын? Соруу-оруу, таурух-хапар, дауур-даулаш, туююш-жараш, болмачы затны юсюнден ёпкелеу. Къыхасы, анга оюн керекди.

Столагагъа тебиреселе уа, къанын ичип бошайды. Ары жюрюгенлени барындан да кеч болуп, была барадыла. Алгъаракъдан окъуна: «Хайда, тебире, хазырлан, биягъы тырман этерле», – деп ашыкъдыргъанлыкъгъа, мыт-мыт эте, аберилерин излей, къаза, къозгъай, мушулдай, кеси кеси бла селеше айланыр, юйню бир мюйюшюнден бир мюйюшюне тюртюле. Сагъат жарым кеч болуп чыкъгъанлыкъгъа, атлашына къошар деген умутну къой. Къырыула кютюучю кирик, бу арбазны шёндю кёргенча, тегерекге-башха, жерге-кёкге тохтай-тохтай къарап келир, бир затчыкъла мурулдай.

Зейит анга:

– Ы маржа, мычык, атла, бир бек ауруп къыйналмай эсенг, къымылда! – десе уа, ол уллу башын сол инбашына салып, билеклерин эки жанына къысып, бёленген сенгиркеге ушаш, алгъа секирип чабар, Зейит ызындан жетсе уа, абери унутханча, дагъыда артха къарап сюелир.

Бир жол оруслу къатынлыла – Магомат бла Ахмат, Исмайылны кабинетинде таурух эте, къатын къайгъылы айланган нёгерлерине, таулу жашха, кеслерини зауукълу жа-

шауларын юлгюге келтирип: «Жарашыулу, ырахатлы юйюр кьуараргъа сую эсенг, оруслу кьатын ал», – деп кьыхсанда, ары дери ол сёзге кьошулмай тургъан Исмайыл:

– Угъай, угъай, этме алай, таулу кьыз изле, – деп, кьатын аллыкъ жашны арсар этеди.

Ол заманда Ахмат:

– Уо алан, сен кьужур адам кёреме! Кесинг, кёплени сукъландырып, оруслу тиширыучукъ бла ох деп жашайса, мынга уа оруслу кьатын алыргъа кьоймайса! Бу не тукьум экили оюмлу ишди? – деп ачыуланады.

Исмайыл а:

– Сиз мени сёзюмю эшитирге суюмей, терсине тартмагъыз. Мен бек алгъа суюмеклик болсун дейме. Суюмеклик болса уа, кьатынынг оруслумуду, чюйютлюмюдю, чыганлымыды – не башхалыгъы барды?! Барысы да – адамла, алай туююлмюдю? – деп, женгдирмейди.

Экинчи кюн Ахмат, Исмайылгъа орамда тюбеп:

– Отар улу, сени кьылыгъынг кьаршылыкъ бла келишмеулюкден ичи толгъан кьапчыкыгъа ушайды, – деп, сууукъ саламлашып озады.

Да, кертиди, Исмайыл сабийча ачыкъды, тазады, усталыкъ эте, кукалана, ётюрюк айта билмейди, адамланы ахшылагъа бла аманлагъа бёлмейди, кесини юсюнде болгъан кьылыгъын, кёлюнде кьаллай оюму, акъылы, сыры болгъанын букьдурмайды, сыйдамламайды, болушун болушуча кёргюзтюп:

– Ма мен быллайма, жарата эсегиз, жаратыгъыз, жаратмай эсегиз а, кеси суюгенигизни этигиз, – деп, анга тюбегенлеге аллай сайлау береди.

Аны иги таныгъан шуёхларына уа дуняда аныча адам жокьду деп, ма аллай башхалыгъы, энчилиги бла багъалыды мычык Исмайыл.

«КЕТ, ЖАНШАМА!»

Бир жол, хар замандача, кече белине дери олтуруп, Салих бла Исмайыл телефон станциягъа кьайтадыла. Салих Москвада окьугъан кьатыны бла сёлеширге керек эди. Кьыркъ жыл мындан алгъа башха сахарла бла сёлешуу кьыйыныракъ эди да, телефон станцияда кесинги кезиую-

нго сагъатдан артыкъ сакъларгъа тюше эди. Ол себепден, былайгъа быллай жумуш бла жыйылып, ашыкъгъанланы араларында даулашла, дауурла болуучу эдиле. Баям, ол кече да мени шуёхларым аллай ишчикге тюбеген болур эдиле. Экинчи ингирде биягъыла бирге жыйылабыз да, Салих Исмайылгъа тырман этеди:

— Уо алан, Отар улу, айтчы энди, тюнене, мен ол орус-лу жашла бла ачыкъ туююшюр чекге жетип, урушхан заманда, сен алайда, манга къошулмай, мени нёгерим болгъанынги билдирмей, узакъдан къарап, тынгылап нек тура эдинг? — дейди.

Исмайыл:

— Салих, мен сени бир сейир халынги эслегенме, — дейди.

— Къаллай халымы?

— Ай юйюнге, ачыуланган кезиучюгюнге сен, Дудуева ушаш, бир ариу сыфатлы боласа да, ол заманда мен, сенден кёзюмю айыралмай, санга сукъланып къарап туруучума! — дейди.

Салих:

— Кет-кет, жаншама! Дудуевунг да, кесинг да тас болугъуз! — деп, къашларын тюеди.

КЪАТЫНЛА

Исмайыл энди керек болмагъан эски машинкасын сатады да, чотха тюшмеген ахчачыкъгъа къууанып, нёгерлерин сыйларгъа чакъырады. Эрттенликде юйден чыгъа, юйдегиси Мариягъа сатыу ишден жарымын санга берирме деп да айтады. Олтургъан а Сарбийни бахчасында этерик эдиле.

Хамит бла Исмайыл жашланы жыя келедиле да, Барамтада жашагъан Пашагъа барадыла. Къабакъ эшикни къакъгъанларында, алларына Паша бла къатыны бирге чыкъдыла. Хамит, ёзден адетдеча, саламлашды, уллуну-гитчени да сорду, жау жакъгъанча, жумушакъ сёлешди, не жумуш бла келгенлерин да ангылатды. Алай Пашаны къатыны уа, былагъа айтырыгъын эрттеден хазырлап тургъанча, эри ауузун ачхынчы, суху жел ургъанча, туюдю къашларын, Хамитни къайнагъан чоюнун чёкдюрдю.

— Сау болугъуз, алай бош келдигиз, бош къыйналдыгъыз,

ол бир жары да бармайды, – деп, сёзю чорт кесди. Сора, эринлерин чюйре айландырып: – Юйге кирсегиз, ашатырма, ичирirme, алай муну уа арбаздан жиберлик тюйюлме, – деди.

Хамит, асыры абызырагъандан, болгъанны къатышдыра, тит-мит эте, терлей:

– Ай юйюнге, эгечим, биз бирге... кесиби... бир къауум жаш, бош... солуу кюнюбюзде... жыйылып... – деп, бир затла жармалатып кюрешди, алай ол а:

– Аны юсюнден бир да, эки да айтмагъыз, мени сёзюм алайды, – деп, жашлагъа аркъасын буруп кетди.

Ары дери, тили тутулуп, шумсуз сюелген Паша къатынын арлакъгъа кетме кюяды да, букъдуралмазлыкъ бетин букъдурургъа кюреше:

– Жашла, сау болугъуз, мен сизге кюшулалмайма, сиз барыгъыз, – деп чайнайды сёзлерин.

Хамит а, Хамит, машинагъа олтургъандан сора:

– Да быланы уа Аллах уруп турады да! Кет, аман бла кюрусунла! Мажитге да къайтмайма, аны татарлы къатыны да жүрегими жарыпча не затла айтыр! – деп жүрексинеди.

Исмайыл, битеу ахчасын кюратып, игида жарыкчыкъ болуп, ингирде юйюне келип, кюру хуржунларын чюйре айландыргъанда, аны тау адетден хапары болмагъан оруслу къатыны, эринчиклери ышармыш эте:

– Бир затчыкъ дамы кълдыралмадың? – деп кюлдю.

«ЖЫЛ САНЫНГА КЁРЕ ЖАША»

Бир кюн Исмайыл Хасаннга тюбейди да, ол Сафарбийни скоймеучюсюн билмей, аны аяусуз махтайды. Исмайыл: «Сафарбий хурметлиди, адежлиди, фахмулуду», – дегени сайын, Хасан, тишлери бургъанча, мангылайын жыйыра, эринлерин кыса, кёзлерин жумуй барады. Нёгерини аллай халын эслемей, Исмайыл:

– Барындан да бек несин жаратаса десенг а, ол, токъсандан атлагъанлыкъгъа, саулукълуду, саламатлыды, жашлай тургъаны бла махтаулуду, – дейди.

Ол заманда Хасан, бурунчугъун тарта, сёзлени тиш арасы бла кысып чыгъара:

– Жыл саны келгенден сора, адам кьарт бола билирге да керекди! – деп тыяды Исмайылны чучхурча акьган сёзюн.

ЮЙБОЛМАЗЛА

Исмайыл бла Хамитни терек бахчалары бир чекдедиле. Алагъа кьараргъа – кьазаргъа, хансын артыргъа – ыйыкъдан бир-эки кюн келедиле. Исмайыл – жангыз кеси, Хамит а – асламысында юйдегиси бла неда сабийлеринден бирин алып.

Хамит, Исмайылны, бир тохтамай, кеси аллына кюрешгенин кёрюп, кыйналгъанына жарсып:

– Алан, кьатынынг санга нек болушмайды? – деп сорады.

Ол а, кёсе кьылыкьны эсине тюшкюрюп, жугарына таянып, кьургъакъ эринлерин жалай:

– Билемисе, Хамит, бетчиги кюнде кюймесин деп, мен аны аягъан этеме, – дейди.

Ол заманда Хамит:

– Ой, сиз юйболмазла, кьуралмагъыз! – деп ачыуланады.

«КЪЫСТАРГЪА КЕРЕКДИ»

Хар кюн сайын Исмайылны бахчасыны жаны бла бир кьарт чеченли малланы кютерге сюреди. Шагъырей болгъанды да, бир-эки сёз айтмай, озмайды. Бир кюн ол да, Исмайылны жангызлыгъын эслеп:

– Кесингден башха адам кёрмейме, кьатынынг жокъмуду? – деп сорду.

– Барды.

– Къайдады?

– Юйде.

– Бери нек келтирмейсе?

– Келирге унамайды.

– Да аллайны, кьыстамай, нек тутаса? – деп, чеченли, кюйюк бет алып, ачыуланды.

Анымы эшитеди харип Исмайыл! «Хей-хей, маржа! Андан тереннге кирме, шуёхум! Бютюнда кьатыным оруслу болгъанын билсенг, чечен кьылыкъ этип, аз тюрлю акьыл келмез башынга!» – деген оюм бла алайдан кьачады.

«ОЛ А БЮТЮНДА ТАП!»

Исмайыл, орус кытыны бла кырк жыл ырахат жашап, төрт сабий ёсдюргенди. Бир кюн, бирге олтуруп, таурух эте келедиле да, Исмайыл:

– Машенька, – дейди, – сен билемисе, мен санга айтмай турама ансы, мени анамы анасы кыбартылы болгъанды.

Ол а, сагъайып:

– Алаймыды?! Кырачы аны! Мен а муну быллай кыжур кылыгы кыайданды деп тургъанма, – дейди.

Исмайыл, бираз тынгылап, айттайыммы-айтмайыммы дей келеди да:

– Атамы анасы уа кырачайлы эди, – деп кышады.

– Охо! Ол а бютюнда тап! – деп кыуанады Маша.

«ОЙ ДА, СЕН А!»

Масхут, Исмайылны ишлеген жерине келип, кёп олтурду. Ала таурух-хапар айта тургъан кезинде Исмайылны кабинетине кёпле кирип чыкдыла, асламысы тиширула. Аланы кёрюп, Масхут:

– Уо алан, Исмайыл, тегерегинге быллай бир мёлек! Бирлерине жанлагъанмыса? – деп сорады.

– Угъай.

– Нек?

– Ай юйюнге, кылай ангылатайм?.. Кыркыгъан этеме.

– Кимден? Неден?

– Мен сёлешип, ол а унамай кыойса, кётюраллык туююлме, кюрегим жарылып каллыкды.

– Ой да, сен а! Да сора мен кесими асмай иги турама!

«АРТАЛЛЫ БЛА КЫУРУТУП КЫОЙМА»

Исмайылны тамата эгечи Шарифа тарыгъады:

– Не тап болду бюгюн сени бери келгенинг! Кесим байым деп тура эдим. Жанымдан да, бу кишиден да тойгъанма. Ичмей, эсирмей, Аллахны бир кюнюн да оздурмады. Кылай да эт, бир амал тап, муну ичгиден тый, – дейди.

Исмайыл, кьол жаулугъу бла уллу мангылайын сыйпай, ёнюн ариулай, бираз сагъышланып:

– Да ол а кыйын туююлдо, аны уа мен бек тапчыкъ этейим, – дейди.

Ийнанырыгъы келмеген Шарифа:

– Ах кюнюм! Къалай эталлыкъса? – деп сейирсинеди.

– Барды мени аллай амалым.

– Ичмезча?

– Арталлыда ауузуна алмазча.

– Оу кюнюм?!

– Хау, тейри!

– Харипчик!

– Алайды. Кеси да къайдады? Чакъырчы бери. Аны не болжалы барды, бусагъатдан окъуна морт кесгенлей тохта-тайым, – дейди Исмайыл.

Алай Шарифа, инбашларын жыйыра, нек эсе да арсар-лыды, ашыкъмайды.

– Нек сагъышландын? Ийнанмаймыса? – деп сорады Исмайыл.

– Угъай, жаным, ийнанама, алай... – деп, Шарифа ай-тырыгъын созады.

– Не зат?

– Ангылаймыса, къарындашчыгъым, ы-ы-ы, ичгенин тый, алай-а, арталлы бла къурутуб'а къойма, – деп, бошлайды солуюн.

«ТЕЙРИ, ДЖАНЫМ...»

Къарачайлы Магомет бла Исмайыл Кантдан окъуна таныш эдиле. Магомет, бираз махтанчагъыракъ болгъанлыкъгъа, ол кезиулеге кёре, багъалы, омакъ, тизгинли кийимли, ариу сыфатлы, субай санлы жаш эди да, ол шарайыпчыгъы кечиле эди.

Бир жол, Ата журтубузгъа къайтхандан сора, баям, 1960-чы жылла болур эдиле, Исмайыл Магометге Нарсанада тюбейди. Бир бирни кёргенде, къууанадыла, тансык-лайдыла. Хапар-таурух этгенде, Исмайыл Магометге:

– Алан, Магомет, ёнге уа къалайсыз, нечиксиз? – деп сорады.

Ол а таза да къарачай хунерде:

– Тейри, джаным, ант этдир, джокьду хатабыз, турабыз. Алай, кьалай эсе да, орус кьоймайды, кьоймайды орус, – деди.

«АХЧАЛАЙ КЕЛТИР...»

Исмайыл шуёхуна телефон бла сёлешеди да, аны ауруп жатханын билгенден сора, гузаба этип:

– Ай юйюнге, сен кьалай ауруп кьалдың? Кьалай кьыйналдың, кьалай жарсытдың?! Хо, кьоркьма, бусагьатдан жетейим! Айтчы, ахчам топпа-толуду, не керекди, не зат элтейим? – дейди.

Ол саусуз а, ух-тух эте, кьысха солуй:

– Ахчалай келтир, – деп ынычхайды.

«БИЛИП КЪОЯРЫКЪ ЭДИЛЕ»

Исмайыл шуёху бла сёлешеди.

– Мени, – дейди, – бюгюн кьалай эсе да жүрегим айтып болмазча кьууанчадады. Эрттегили эски макьамладан бири эсиме тюшгенди да, мурулдагьанлай айланама. Бахчамда уа ауазымы салып окьуна жырлагьанма. Автобуса миннгенимде, кесими кючден тыйып турдум, жырларыгьым келип.

– Да, аллай бир термилмей, жырлап ийсенг эди да.

– Угьай, автобусну ичинде жарамайды.

– Нек?

– Тели болгьанымы билип кьоярыкь эдиле сора!

АУРУПМУ КЪАЛДЫГЬЫЗ?

Жашаууну бир кезиуонде хар Аллахны кюнюнден, тюз кеси ишине баргьанча, алайым-былайым деп тарыгьып, Исмайыл поликлиникада невропатологга барып турду. Аллай халгьа доктор юйренчек болады да, бир кюн Исмайылгьа, орамда тюбеп:

– Тюнене уа нек келмегенсиз, ауруп ишми кьалгьан эдигиз? – деп сорады.

ЭКИ ДУШМАН

Исмайыл Жюнюсге жолугады да, тансыкылап, кыууанып:

– Уо алан, Жюнюс, кыайдаса, таланмагъан, мен сени кёрмегенли, не заман озду? – дейди.

– Ай, кыой, маржа! – дейди Жюнюс. – Келе келип, эки жанымдан эки душман урдула да! Аллах, Аллах, жанымы алып кыоя эдиле да! – дейди.

– Ол дегенинг? Кимле эдиле ала?

– Ай юйюнге, бири – ауруу, бири уа – кыартлыкъ!

СЁЗ КЫАПЧЫКЪ

Хамит ныгъышны, жыйынны адамыды. Кыайда болса да, кимге тубесе да, сёзге, таурухха тынч кыошулады. Исмайыл а тынгылауукъду, таныш адамларыны ичинде окыуна шумсузду. Аллаи халын жаратмай, Хамит анга:

– Уо алан, тынгылап нек тураса, сен да бир зат айтсанг а? – дейди.

Ол а:

– Кыалай эсе да, аллайма. Ёксюзлюкде ёсгенден туююл эсе, билмейме, – дейди.

– Да, тейри, радио бла сёлешип тебиресенг а, асыры топ-топдан, кесинги тыялмайса!

– Да, кыалай эсе да, анда ахчачыкъ береди да, аны ючюнюмю болур? – деп, сылтау табаргъа кюрешеди Исмайыл.

– Ой, сиз сёз кыапчыкъланы! – дейди Хамит.

СПОНСОР

Исмайылгъа бир ахшы шуёху тубеп:

– Сени былайда кёргеним нечик ахшы болду! – деп сагъайтды.

Ол а, сейирин букъдурмай:

– Нек излей эдинг? Не жарсыуунг барды? – дейди.

– Бош-бош, он жылдан бери жазгъан кытапчыгъымы бошагъан эдим да, энди уа аны басмадан чыгъарыргъа

керекди да, анга спонсорла излейме. Сен да бир затчыкъ къошармы эдинг дейме.

Исмайыл а, эринлерин чайнай, къашларын тюе:

– Ол спонсор дегенинги ангыламадым. Ол не затды? Аны атын тауча айтчы, – дейди.

– Да ол а ма быллай кюнде, керек болгъан кезиуде, шуёхуна, керти адамына, ахча юлюш чыгъарып, ким болушса да, аллай адамгъа спонсор дейдиле, – деп ангылатады.

Исмайыл:

– Берирге уа къаллай бир керекди? – деп сорады.

– Аны шарт белгиси болмайды. Бир эки-юч адамым онгларына кёре этгендиле.

– Бергенле болгъандыламы дейсе?

– Хау, болгъандыла.

– Ала бла тенглешдиргенде, ёлчемин билмей, аз берип, айыплы болуп къалмайым, – деп, Исмайыл шуёхуна арсарлы къарайды.

Ол а:

– Да аны уа, жаным, – деп жарыйды, – алайчыгъын кесинг сезалдынг эсе, энди, Аллах айтса, унутмай, башында тутуп, сен да, намысынга-сыйынга кёре, тапчыкъ этерге кюреширсе!

Исмайыл, арлакыгъа кетгенден сора: «Къайдан да тюбедим мен мынга!» – деп мурулдады.

ТАНЫШЫУ

Исмайылны эгечинден туугъан къызчыкъ эрге барды. Бай адамгъа, тиш дохтургъа. Бир талай заман озгъандан сора, халкъда жюрюген адетдеча, Исмайыл киеуюн кеси юйюне чакъырды. Аш-азыкъ хазыр болгъунчу, киеую, Исмайылны библиотекасына къарай, «Битеудуния литература» деген экижюзтомлукъ китапланы къолгъа ала да, жерлерине сала келеди да, Исмайылгъа бурулуп:

– Быланы барын да бир адаммы жазгъанды? – деп сорады.

Исмайыл, жангы киеучюгюн, хапар-таурух этип, бир затчыкъла уртлатып, топчулатып, аш-азыкъ ашагъанда танырма дей эди да, бу сёзлени эшитгенден сора уа: «Ыхы, заманымы да къоратмай, таныдым», – деп къойду.

ИРАНДА

Исмайыл, поликлиникада жашау болумну, адамлагъа багъыу амалланы юслеринден врачла бла сёлеше туруп:

– Да, сейирди сизде жюриген адет-тёре, – деп сагъышланады. – Бизде уа алай туююлдо, башхады, – деп бошайды сёзюн.

Врачладан бири:

– Сизде дегенигиз? Ол а къайдады? – деп сейирсинеди.

Ол а:

– Иранда! – деп къууандырады.

СЫЛТАУ

Шуёхларындан биреулен Исмайылгъа жүрек жарсыуун айтады.

– Сени киеуюнг Дукъу, терезелерими этерге сёз берип, алты айдан бери жүрютеди ызындан. Аны хатасындан, юююмю битдиралмайма, – дейди.

Исмайыл, Дукъугъа тюбегенде:

– Уо алан, Сосманны, терезелерин ишлемей, нек жарсытаса? – деп соргъанды. Ол а:

– Кет-кет! Хакъын алгъа тёлеп ийгенди да, энди уа этеригим келмей турады, – дейди.

КУЛЬТУРНЫЙ АДАМ

Кишини кёлюне да тиймей, аны къой, сен былай айтдынг деп, ёпкелерге, дау этерге амал, зин бермей, сылтау тапдырмай, лакъырдыны, чамны, къозутуу хылини Исмайылча жарашдыра билген адам болмаз.

Бир ингирде, таурух эте, кёп затны сюзе, тинте келебиз да, юйюр байламлыкъны татлыракъ къуарар ючюн, таматаны, юй бийчени, сабийлени араларында бир бирге къаллай къайгъырыу, борч, жууаплылыкъ салыннганыны юсюнден сёзге кёчебиз.

Юйюрде бир ангылауну, бир акъылны, ырахатлы болумну къуараргъа суюген ата-ананы, сабийлени, сёзлери, энчи кылыкълары, хунерлери иги да башхаракъ болгъан-

лыкыгъа, инсан эркинликлери, азат тенгликлери бир ёлчемде багъаланыргъа керекдиле деп, ол оюмгъа келдик. Сени ич ниетинг, кыылыгынг башха болгъанлыкыгъа, биреуге айып, заран келтирмей эсе, ким да кеси акъылына, кеси оюмуна кёре жашаргъа эркинди дедик.

Алай Исмайыл былайда да, философия таурух бла чекленип, анга бир чам такъмакъ этмей, хапарыбызны къургъакъ сёзле бла бошاپ къоямы эди?! Ёнюн ариулай, ынычхай, жётеллене келеди да:

– Зейтунчукъ, сен юй бийчечигинги сюемисе? – деп башлайды.

– Энди уа не зат урду башынга? Аны уа бери нек кьошдунг? – дейме.

– Бош-бош, алай дагъыда, сен аны жарыкъ кёллю, къууанчлы халда жашаталамыса деп, аны билирге сюеме ансы... – деп ийменсинди.

– Да сени аны бла не ишинг барды?

– Угъай, угъай, мени тюз ангыла! Арада къаты сюймеклик болмаса, юйюрню жашау болуму бираз мутхуз, эригиулю барычуду да, аны ючюн жарсып айтама, – дейди.

– Ахшы, сора уа?

– Ол ариу къатынчыгынг, къууанчлы бет алып, алынгда къанкъылдап айланса сюесе да?

– Та-а-ак! Сора уа, сора?

– Санга башхамыды, ол не затдан да къууансын, къууанган этсин ансы.

– Охо, алай окъуна болсун.

– Мени айлыкъ хакъыма кьошхандыла, саугъа бергендиле деп, кесине неда санга бир зат сатып алдым, бир ариу адамгъа тюбедим деп, юйге жарыкъ ышара кирсе, сен да анга кьошулуп къууанаса да? – деп созады хапарын.

– Уо, алан, не чайнаргъа къалдынг муну, айтыргынгы айтып бошачы! – дейме.

Ол а:

– Охо-охо, ашыкъдырма. Мени сорууум былайды. Сен культурный адамса, бийик билимли, эсли интеллигентсе, кечгинлик бер, ы-ым, – дей, бираз солуу алып, тюкюрюгюн жутуп, – къатынчыгынг, биреулен бла таянып, жүреги ёрге уруп, ичи къууанчдан толуп келсе юйге, сен, анга кьошулуп, аны бла бирге къууаналлыкмыса деп, аны билирге сюе эдим, – деп, тюлкюленип, кёзлерин энишге иеди.

Мени: «Къууанмай а, къара анга! Асыры къууаннгандан, ол харипчик бешинчи этаждан улакъча секире баргъанын кѣрюрге боллукъ эдинг!» – дегениме, «Къалай тап къозутдум! – деп, жарыкъ кюлюп, кѣзлерин сыйпай: – Угъай, былай къарагъанда, сен аман адам туююлсе, таулучукълай тураса», – деп, «Кет!» – дегениме да къайгырмай, къучакъларгъа тартынды.

ЗЫРАФ БОЛГЪАНДАН ЭСЕ

Исмайыл жаш заманында, юйленнгинчи, Дуся деп бир оруслу къызчыкъ бла шуѣхлукъ жюрютюп болгъанды. Жюрек тартыныулары игида жууукълашхандан сора, аны юйюне ачыкъ жюрюп тебиреген эди. Барса уа, сый орунуна атасына – бир шеша, анасына къалачла элте эди. Экеуленнге бир шеша тамам марда бола эди. Алай эте турады да, бир жол а, къалай эсе да, сау шешагъа ахчасы жетмей, ол гитчечикни, тѣртден бири болуучу, адамны къозутуп къоюучу хырт-мыртны алып барады.

Уллу таба бла жаркой алларына келгенден сора, Исмайыл да ол ташланнган жартыны, бираз арсарлы бола, хуржунундан чыгъарып, столгъа салады. Киеулюгю бла бирге тартыргъа юйреннген къартчыгъ'а тылпыуу ѳрге сюзюлген жаркойгъа, ол ѳксюз чюелген шешачыкъгъа, Исмайылгъа да къарай келеди да, башчыгъын ѳрге бла энишге силкиндире, терен ахтынып:

– Маилка, – дейди, Исмайылгъа юйренчек болгъанлы, анга, ийнакълап, аллай ат атагъан эди, – пей сам, а то все равно пропадет, – деп жарсыйды.

ИСМАЙЫЛ БЛА ЖЮНЮС

Экиси да жаз тилни билген, оюнну, чамны сюйген лакъырдачыла, барып тохтагъан сѣз къапчыкъла, жолукъсала, сахна оюнчукъ къурамай къоймадыла. Ма бу жол да тюбеп, сѣлеше, ойнай-кюле, къакъды сѣзчюкле айта, бир бирни чимдий келедиле да, Исмайыл къанбуз:

– Жюнюс, сен а таулу къатынчыгъынг бла къалайса, ырахатлы жашаяламыса, ыразымыды? – деп сорады.

– Да аны уа кесинг да билесе, шуѣхум. Орус къатын-

чыгынг а башхамыды?.. Тиширыу кьайда да тиширыулай турады... Тейри, ант этдир, заманында этеклерине жамаучукъла сала турмасанг, кьашыкъны кьашыкыгъа, чѣмючню чѣмючге ура, белги бере башлар, жа-ны-ы-ы-ым! – деп, Жюнюс жыргъа буруп бошайды сѣзюн.

ОЛ ЖЫРЛАЙ, СЕН ЖИЛЯЙ

Бир кезиуде мен Москвада жыр усталыкыгъа юйрене тургъан бир бек ариу дюгерли кызычыкъ бла танышама да, Исмайылгъа:

– Ала, Исмайыл, сен кьалай кьарайса ансы, муну алып кьояйым деген акъыл сыйыргъанды башымы, – дейме.

Ол а, бир кесекчикге сагъышланып:

– Да ал, не хатасы барды, – дейди, – алай ол ингир сайын бир жерде жырлай, сен а юйюнгде жияй турма ансы, – деп кьошады.

«КЪОРКЪУУ БАРМЫДЫ?»

Базарда конфетле сатхан тизгинде бир жашыракъ кьабартылы тиширыучукыгъа Исмайыл лакъырда эте болгъанды. Ол да чамны, оюнну сюйген, жютю сѣзлю эди да, алайда нѣгерлерин кюлдюре тургъан эди.

Бир кюн Исмайыл, ол биягъы тиширыучукыгъа бир-эки сѣз бла кьатылайым деп, алайгъа келсе, аны кьатында бир мазаллы жаш сюелип. Аллындан хазырлагъан сѣзлерин унутуп, бираз арсарлы тынгылай келеди да, эс жыйгъандан сора уа, башын ол добар жанына булгъай, ол оюнчу шуѣхуна:

– Мындан манга къоркъуу бармыды? – деп сорады.

«КЪАРА БЫЛАГЪА!»

Ётмек сатхан тюкенде ишлеген юч кьабартылы тиширыучукыгъа Исмайыл лакъырдалары бла тие-тие болгъанды. Ала да, аллай халгъа юйренип, тюз ол тюкеннге кире келгенлей, ышарып башлай эдиле.

Бир кюн а Исмайыл, талай заманны бери келмей туруп, тюкеннге кирди. Аны кѣргенлей, бары да бирден:

– Къайдасыз? Нек кёрюнмейсиз? – деп асылдыла.

Ол а, бош, сууук жууап берип, сейир этдирди. Ол заманда аладан бири, Исмайылны кьатына жууугъуракъ келип:

– Бююн Сиз нексиз былай? – деп, жумушакъ соргъанында:

– Къатыным ёлгенли он кюн озду, – деп, Исмайыл терен ахсынды.

Олсагъатдан, билгенлерича, къайгъы сёз берип, жүрегин жапсарыргъа кюрешдиле. Аладан бири уа, кёллендире ме деген акъыл бла:

– Охо да, не этериксе, кьатынынг жаннетли болсун, алай кесинг а... бир да кьоркъма, ол мен кёрген кишини юйюне, сен аллай адамса, бир кесекден тиширыула жүрюп башларла, – дейди.

Къалгъанлары да:

– Хау, хау! Ол алайды, – дедиле.

Бирлери уа:

– Къара былагъа! Он кюнден бери, юйюню тегерегин алып, мынга жүрюп башламагъанмы сунасыз?! – дейди.

АППА

Поликлиникада доктор бла медсестрала Исмайылгъа, хурмет этебиз деген акъыл бла, «аппа» деп сёлешедиле. Ол а тынгылай келеди да:

– Манга жаланда сексен төрт жылчыкъ болады. Сиз а, бир тохтамай: «Аппа, аппа», – деп, мени алай бла кёлюме тиесиз – дейди.

СЫЛТАУ ИЗЛЕМЕ!

Исмайыл арбазларында узун шинтикде олтургъан кьоншу орус кьатынладан бирине, кьозутайым деген акъыл бла:

– Сени эринг барды да, ол затчыкъ бираз арсар этдиреди ансы... – деп, кёзлерин жумады.

Ол а:

– Да аны ючюн а бош тынгылайса, жашауда командировка деген затла да болуучудула, – деп кычырады къачып баргъан Исмайылны ызындан.

«АЛЛАЙ АДЕТ БОЛАМЫДЫ?»

Исмайыл, эгечи Айшат бла сѣлеше келип, бир жарсылу ишин тындыралмагъаныны юсюнден тарыгъады.

– Ол жумушунгу кѳуралырын сѳе эсенг, биреуленнге бир затчыкъ узат, – дейди Айшат.

Исмайыл:

– Къалай алай? – деп сейирсинеди.

Айшат:

– Да юйюнге, бирлеге бир зат къапдыр дейме, – дейди.

– Астофирулла! Улутха берми дейсе? – дейди Исмайыл.

– Хау!

– Къара анга! Аллаи адет дамы барды? – деп, бютюнда сейир сыфат алады Исмайыл.

МУДАХЛЫКЪ

Исмайыл бир тиширычукъга, кѳлюн алама деген акъыл бла:

– Тюнене мен сени баш иенги кѳргенме. Машаллах, къалай ариу сыфатлы-санлы адамды! – дейди.

Ол а, къашларын тѳююп:

– Магъанасы уа?! – деп, къысха кесип, мудахланады.

АКЦЕНТ

Паша Исмайылны бир тиширыу бла танышдырды. Ала сѣлешип тебирегенлей, энди сѳйгенигизча болугъуз, мен а жумушуму толтурдум дегенча, кеси бир жанына кетеди. Ала уа бир кесекден, къол тутуп, айырылдыла.

– Ыхы, маржа, къалай болдугъуз? – деп, Паша, эки къолун бир бирге ышый, ашыгъышлы сорады.

– Бош-бош, абери да угъай.

– Нек?

– Мен аны жаратмадым, – дейди Исмайыл.

– Нек? Не ючюн?

– Акценти уллуду.

– Неси, неси уллуду дейсе? – деп, къашларын ѳрге сюреди Паша.

– Да юйюнге, ангыламаймыса? – деп, кёзлерин букьду-
рады Исмайыл. – Асыры чалып сёлешеди, кьабарты тилге
ауаракъ. Анга акцент дейдиле.

– Ой кыйынылы уа! Андан ёнге сылтау табалмай эсенг! –
деп чоғьожланады Паша.

ЭРИНЧЕК

Исмайыл, Женягъа тубесе, лакъырда сёзчюкле бла кьа-
тыла туруучуду.

Бир жол, аллай тубешиулери биринде:

– Женя, эсингдемиди, биз ингир курслагъа жюриуючу
эдик? – дейди.

– Хау, эсимдеди.

– Бир партада олтуруучубузну унутмагъанса да?

– Хау, унутмагъанма.

– Сеземи эдинг ол заманлада мен сени жаратып туруу-
чуму?

– Сезмей а!

Андан сора Исмайыл, бираз сагъышланып, тынгылап,
былай кьошады:

– Алыкъа да мен сени эрингден эсе аз сую болмам де-
ригим келеди.

– Да ол айтханынга мен кьалай ийнанайым? – деп кьу-
булады Женя.

– Кьаллай амал этеригими сен кесинг юйретирми
эдинг? – дейди Исмайыл.

– Угъай, жанчыгъым, аны уа кесинг изле, – дейди, кюле-
кюле, Женя.

– Кьалай?

– Суюсенг, табарыкъса, – деп, чакъырыу халда жарыкъ
ышарады кьыз.

– Да, билемисе, – деп ийменсинеди Исмайыл, – сени
эринг бир бек ариуду да, базыналмайма санга жанларгъа, –
дейди.

Алайда Женя:

– Ай, кет-кет сен ары! Не ариу-мариу хапарла бла ауру-
таса башымы?! Андан эсе мен, дунияда болмагъанча, барып
тохтагъан эринчекледен бириме десенг а! – деп кюледи.

ДЕГРАДАЦИЯ

Омар бла Исмайылны пенсиягъа чыгъар заманлары жетгенди. Пенсиягъа дери сау-саламат жашагъан да, Аллахха шукур, бек игиди. Алай, къалай-алай десенг да, пенсионер атлы болсанг а, къанат къагъып кирпичеяллыкъ туююлсе. Нек дегенде орус докторла, къарай, тинте келип, алтмыш жылны бошдан сайлагъан болмазла. Бир-бирле, аллай сакъышланы башдан къыстар ючюн, сёзню лакъырдагъа, чурумгъа да бурадыла, алай, унутуп, дагъыда жарсыу ызгъа къайтып къаладыла.

– Сора сен да пенсиягъа хазырланаса? – дейди Омар.

– Хау, хазырлана турама, – дейди Исмайыл.

– Хо, къоркъма, хомух, пенсиягъа чыкыгъан а жашамаймыды?!

– Жашагъан а этеди, алай... – деп, арсарлы созады айтырыгъын Исмайыл.

– Алай не болады дейсе? – деп тохтамайды Омар.

– Айтханларына кёре, деградация болуп кетедиле, – деп ангылатыргъа кюреседи Исмайыл.

– Дыгъырдайып кетедилеми дейсе? – деп къайтарады иги эшитмеген Омар.

– Оллахий, андан тап бир адам да келишдираллыкъ туююлдю! – деп кюледи Исмайыл.

«БОЛМАЙ А!»

Исмайыл Хусейни бир тап тиширычукъ бла кёреди да:

– Хусей, быладан юлюшлю болгъанынгы билеме, алай, сейир-тамаша эте, сорлугъум башхады, – дейди. – Биринчиден, къаллай амалла бла табындыраса быланы кесинге?

– Исмайыл, оллахий, кесим да билмейме. Къалай эсе да жарашып къалабыз.

– Экинчи жанындан а, угъай, керекмейсе дегенлери уа боламыды?

– Болмай а! Тейри, бир-бирлери уа тишинге ургъанча да этедиле!

– Да юйюнге, ол заманда жюрегинг жарылмай къалай къалады да?

– Къара анга! Аллай ууакъ затчыкълагъа эс бурургъа

жараймыды? Аны угъайлыгы бла мени не ишим барды? Мени ишим тилеудю. Ол а не «хо», не «угъай» десин.

ЖАШАР ЮЧЮН

Исмайыл, биягы базарда бир тизгинде сатыу эте турган таныш тиширыуладан табырагын, жаш кызчыкны, сайлап:

– Суюмекликлери болганла кёбюрёк жашайдыла деп эшитгенме, – дейди. Сора, бираз тохтап: – Бу дунияда алыкъа бираз турургъа умутум барды да, сени сюерге эркинлик бераллыкмыса деп, аны сорургъа келгенме, – деп къошады.

ДАУУТЧУКЪ

Таулу халкъ лирика сырлыды да, тау эллени биринде бешинчи классда окъугъан Дауутчукну назмула жазганына бир уллу эс бурулмады. Ол а алгъа бир къауум назмучугун школну къабыргъа газетинде чыгъарды, артда уа область газетден да жууап алды: «Кюреш, юйрен, табыракъ жарашдыр, биз да чыгъара турурбуз», – деп.

Сабий жашны назмулары, къолдан къолгъа жюрюп, махталмагъанлыкыгъа, охо да, кимге тиеди хатасы, жубансын дегенча, сёгюлген да этмедиле. Быллай сансызлыкыгъа къайгырмай, поэтчик жазмай бир кюнюн да оздурмады.

Жолугъадыла аллайла – ишекли усталыкыгъа, жалган фахмугъа алданганла, кеси ишлерин кеслери жаратханла.

Бир жол Дауутчукъ, кезиулю назмусун ышангылы тенги Исмайылгъа окъуйду да, кесин уллу поэтлени санына киргенине ийнандырып ючюн, хумха ауазчыгын ариулай:

– Билемисе, Исмайыл, мени Пушкиннге ушагъан жерлерим барды, – дейди.

Исмайыл, сейирсинип:

– Къаллай жерлеринг бла ушайса? – деп сорады.

Ол а, гогуш жумуртхача, сепкил бетчигин кюннге тутуп, кёзчюклерин жабып, ашыкъмай, тегерекге-башха тынгылай, жашыртын айтханча, ауазын энишге тюшюрюп:

– Пушкин да, манга ушаш, арифметиканы суюмеучю эди, – дейди.

ХАНДРА

– Къалайса? – деп сёлешеди Исмайылгъа Масхут.

– Алан, къалай эсе да, турабыз былай, – дейди Исмайыл бираз сууугъуракъ халда.

– Аберими болгъанды? Нексе былай? – деп къысады Масхут.

– Алан, кесим да билмейме, алай хандра болур дейме.

– Ол дегенинг а не затды? – деп сейирсинеди шуёху.

– Къара анга! Хандра не болгъанын билмеймисе? – деп, энди уа Исмайыл тамаша болады.

– Оллахий, билмейме. Алай, атына кёре уа, ол иги зат болмаз, – деп ынычхайды Масхут.

АМАН ДУНИЯДА АРИУЛАЙ ТУРГЪАН

Исмайыл, Жагъафаргъа тюбеп:

– Машаллах! Къалай тапса, къалай игисе! Айтчы, Алах ючюн, былай ариулай къалай тураласа? – деп сейирсинеди.

Ол а:

– Да бу аман дуняда ариулай турмай, къалай турайыкъ да? – деген соруу бла жууап этеди.

«ХО, ЗАРСЫМА...»

Исмайыл, Жагъафаргъа тюбейди да, тансыкълы саламлашханда:

– Билемисе, Жагъафар, – дейди, – мен сени жазыу ишлеринги бек жаратама. Сен халкъыбызны атын айтдыргъан фахмулу адамларындан бирисе. Алай, мындан алгъаракъда Къашхатаугъа баргъан эдим да, анда уа, бир къауум жаш бла таурух эте келгенибизде, аладан бири: «Мен, Жагъафар деп, аллай жазыучуну танымайма, эшитмегенме», – деген эди да, билемисе, андан бери жүрегим бир бек къыйналып турады, – дейди.

Жагъафар а, тегерегине сансыз, эригиулю къарай:

– Охо, хо, къой, сен анга зарсыма, ол харип первовыт-ный адам болур эди, – деп къояды.

ТОБА-ТОБА...

Исмайыл бла Омар, Гирхожаннга барып, авариягъа тюшюп ёлген жашны дууасындан къайтып келе, шёндюгю жашауну, аргъы дуня бла берги дуняны юсюнден хапарлагъа киредиле. Басхан ауузну кыланч-мыланч жолларында суху келе, Омар:

– Халкъ, аргъы дуня, ахырат, жаханым, жаннет деген затла болмагъанын билгенли, халек бузулгъанды, – дейди.

Исмайыл а:

– Ай юйюнге, Омар, бу аман жолла бла бара, ойламагъанлай, сен къаллайла сёлешесе?! – дейди, кёзлерин кёкге буруп.

Ол заманда Омар:

– Тоба-тоба, астофируллах! Мен ийнанама, мен ийнанама! – деп сескенеди.

АЯЗДЫРДЫ

Редакцияда жеринден тепмей, олтуруп ишлеу эригиулю, куртму ишди. Бютюнда ёргеден келген кырал къагъытлары орусчадан таучагъа кёчюрюу ыспассыз мурккуду.

Бир кюн аллай жумуш бла кюрешген Исмайыл Хамитни кабинетине киреди да:

– Хамит, – дейди, – бу жазууларымдан да, жанымдан да тойгъанма. Мудахлыкъ кысып ёлеме. Аллах ючюн, тилейме, бир кюлдюрчю, – дейди.

Ол а, бир затны ахырына чыгъалмай, тап келишдиралмай тургъан заманы болады да:

– Да мен а санга гепсоркъамы болгъанма?! – деп чочуйду.

Ол заманда Исмайыл, жарыкъ кюлюп:

– Болду, болду, Аллах ыразы болсун, аяздырдынг! – деп кетеди.

ТАП САКЪЛАННГАН

Бир жол Исмайыл кесини юсюнден мен аллай, быллай жаш болуучу эдим дей келеди да, бир жерде уа, эсин жыйып, асыры бекми махтандым дегенча, тохтап, алайчыгъын тюзетирге кюрешип:

– Кертисин айтханда уа, – дейди, – жашлыгымда окъуна мен бираз кьоркьагыракъ болуучу болуремми дейме.

Алайда Чечен улу Исмайыл:

– Охо, хо, харип, жарсыма, тюрленмегенсе, алгъыннгы формачыгъынг бла бек тапчыкъ сакъланнганса! – дейди.

Отар улу Исмайыл а, барыбызгъа да тенг къарап:

– Аланла, бу жаш кертими айтады? Аллай шарайыпчыгъымы сезипми турасыз? – деп сейирсинеди.

– Эшта, эшта, хоу бир да! Сенича батыр дунияда боламыды? – дегенибизге уа жарыкъ кюлюп къууанады.

КИШИУЧУКЪ

Кесини жай бахчасында картофха тѣбе эте тургъанлай, Исмайыл аны инчигине ышылыргъа кюрешген бир гитче киштик балачыкны кѣреди.

«Пуу анасы! Къайдан чыкъды бу къагъанакъ не адам, не журт болмагъан жерде?!» – деп сейирсинеди.

Исмайыл эртте къайда эсе да окъугъанды, киштик хайырлы жаныуарды, ол адамны къайгъыларын чачады, къанын тазалайды, тамырларын тюз ишлетеди деп. Юй бийчеси ѳлгенли уа, жангызлыкъ тузагъы келгенин сезип, юйде бир жанлы зат айланса боллукъ эди деген акъылны тутады башында. Артмагъын къармайды да, азыгъындан къалгъан-къулгъанланы жыйып, киштикге ашатады. Башчыгъын сылап, юйге элтирге таукелленеди.

Алай ауушуп кетген къатыны Марияны айтханларын эсине тюшюреди: «Тиши киштик бир тохтамай кьозлап туруучуду, ол заманда юйде низамлыкъдан магъана къалмайды. Балаларын къайры элтирге билмей, ала баш ауруу болуучудула. Эркек киштикни иши уа башхады, ол, сымарланып, сыйпалып, суйген жеринде къайгъысыз айланады...»

Аллай сагъышланы эте, Исмайыл, ары-бери айландыра, кьозгъай, къармай кетеди да, ол насыпсыз тиши болгъанын тохташдырады. Бир жаны бла, жарсыйды, биягъы нѳгерсиз къалдым деп, бирси жаны бла уа, сыртындан жюкню тюшюргенча, ырахат болады. Мария сау болса, муну юйге келтирирге кьоймаз эди деп, кесин кѳллендиреди. «Охо да, эркек киштикчик табарма», – деген мурат бла тынчаяды.

Алай аны кылыгында хар заманда болуучу экили халы аязы башлайды: «Хау, алайды, мени бусагъатда эте тургъаным не фыйгамбарны жорукларына, не адамга ушамагъан ишледен бириди. Болсада, не амал? Азмыды дуняда зарауатлыкъ, артыкылыкъ? Шёндю адамланы окъуна ёлтюредиле да. Мен а, муну юйюме элтмегенликге, алай уллу гюнях этерик болмам».

Быллай оюмла бла Исмайыл ишине къайтды. Сагъат чаклы бирден, жумушун бошاپ, ызына кетерге тебиреди. Чагасын адырла жыйыучу орунга салды. Къол-бет жуууп, кийимлерин алышындырды. Артмагъын къолуна алып къараса, анда уа биягъы киштикчик татлы жукълап турмаймыды. Баям, къарынчыгъын тойдургъандан сора, жылы жерчик табып, тынчайып кългъанды. Быллай болумну кёрюп, Исмайыл жунчуду: «Палахха кългъанма, энди уа къалай болайым, муну къайры элтейим? Къайдан да тюшдю бу мени башыма, андан сора мени къайгъым болмагъанча?!» — деп жарсыйды. Алыкъа къралмагъан бахчалагъа, арлакъда къаралып тургъан агъачха мудах къарайды. Сора, биягъы киштикге бурулуп, кеси кесине тырман этеди: «Ай, мен къллай жекбашма, сылхырма! Азмыды дуняда юй-сюз айланган киштик?! Не зат ючюн, не затха деп жарсыйма быллай бир?! Айхай, кеси уа эркек болса да, бир иш, бу уа тиши! Къайдан келген эсе да, ары барсын, менми кыстагъанма муну эшикге?!» Быллай затланы мурулдай, киштик баланы жерге ийип, къатындан таймай, ары-бери чончая жүрюйдю. Кетерден алгъа, тёзалмай, дагъыда энишге чёгюп, киштикни жютю сыртчыгъын сылайды. Жюреги эрип: «Охо, хо, бар энди, бар, жаным», — дейди. Терк окъуна ёрге кьобады да, олсагъатдан къабакъ эшикни киритин ашыгышлы этип, жолгъа атланады.

Автобус тохтаучу жерге дери километр тенгли бирди. Барады, алай жүрюшю арсарлыды, созукулуду, тюз жерде окъуна абынады. Сагъышларын башха жарсыулагъа бурургъа кюрешеди, алай, не бек итинсе да, болалмайды. Эси аулакда кългъан жандады: «Жазыкны къайсы тюлкю ашар, къайсы къаргъа элитир? Сейир-тамаша уа недеди десенг, — деп эсине келтиреди Исмайыл, — мен аны бла тюбегенли, ол бир тюрлю таууш этмегенди, аны чыртда ауазы эшитилмегенди, бир «мяу» десе уа, итден туугъан! Киштикле адамны кёзюне къарамаучудула, бу уа, ол сар-

гъыл кѣзчюклерин бетинге буруп, кѣзюне къатханлай турады, тынгылауну да басып. Ким эсе да айтханды, тынгылап сѣлеширге да болады деп. Ярабий, ол не зат айта болур эди манга? Аллах аны сынап жиберген эсе уа? Кѣп болмай бир жубуранны къапханига тюшюрген эдим, алай, ол манга этген заранны да кечип, жүрегим ауруп: «Кет-кет, бар ары!» – деп иеме да, ол а, къууанып къачарны орунуна, дагъыда манга къайырланып, юсюме секирип, къабаргъа кю-реше эди. Насыбыма, кѣнчегим къалын эди ансы...

Бир жол а, автобусда олтуруп бара, инбашымда гургунну кѣрюп, жолоучу нѣгер тиширыула хахай-тухай этедиле, алай мен а, аланы дауурларына къайгъырмай, шофѣрдан тилеп, машинаны тохтатып, гургунну кырдыкга ийген эдим. Бахчамда гургунла бла чыпчыкъла, манга юйренип, къол аязыма окъуна келедиле. Къоркъмайдыла. Ала бла мени арамда келишмеклик хал къуралгъанды. Шѣндю уа мен не зат эте турама, шайтан алдагъанча, манга не болгъанды?»

Автобус тохтаучу жерге жетер-жетмез, Исмайыл суху бурулады артха. «Не да болсун, алайдан кетмесин! Не да болсун, аны алайда табайым!» – деген акъыл башын бий-легенди. Солууу тыйыла, гыллыу атлашха ѣтеди, бираздан чабып окъуна башлайды, эрттенлик жарауда чапханча.

Исмайыл, асыры абызырагъандан, асыры къайгъы этгенден, къоллары къалтырап, киритни тешигине ачхычны салалмайды. «Кишиу, кишиу, кишиучукъ!» – деп къайтарып-къайтарып айтханын ангыламайды. Аны уа бир жары кетерге умуту да жокъ. Къайры барса да, анга башхамыды, къарыусузгъа къайда да битеу дуния сууукъ душман туююлмюдю? Ол Исмайыл къойгъан жерде, тургъаныча, гитче тѣгерек гулмакчыкъ болуп олтурады, къадарын сакълап. Киштикни ѣшюнюне кысып, Исмайыл, кѣпмюазмы турду сюелип, билмеди, жаланда къолуна бир тамычы тамгъандан сора, эс жыйды. Ол жилий тура эди. Къатыны ѣлгенли биринчи кере.

СОЛУУ
КЮННГЕ
ЖАРАРЫКЪ
ЧАМЛА

«ЭТА НИ Я БАРАН!...»

Бажиганда бызынгылыланы кьошлары орус элден узакъ туйюл эди да, бир-бирледе кьойлары будай сабанлагъа ыч-хына болгъандыла. Аны юсюнден тырман эшите келедиле. Бир кюн а казакладан юч атлы, будайгъа кирген сюрюуден кьыркъ-элли чакълы бир кьойну айырып, эллери таба сюрюп тебирейдиле, тазирге алдыкъ деп.

Ол кюн кьойланы кютген Адил, къарт адам, кьойланы сыйыртмайма деп, аяусуз кюрешди. Алай юч атлыгъа не эталлыкъ эди? Хорладыла. Арып-талып, терлегенлери сууча агъа, ауур солуй, амалсыз чекге жетип, ачыуу башына уруп, ол барамталанган кьойланы ызларындан таягъын да атып, жүрексинип кычырады:

— Хей, орус! Забрай, пажалыста! Мина ушто?! Эта ни я баран! Эта Сталин баран! Эта Барашилып баран! — деп.

Анымы эшитедиле казакла, кьойланы да кьоюп, ючюсю да, бери бурулуп:

— Что-что? Старик, а ну-ка повтори еще раз, что ты сказал?! — дейдиле.

Адил а, айтхан сёзлерини магъанасын ангыламай, жашла бла жарашыргъа боллугъун сезип, энди уа сабыр халда, кьолларын эки жанына жая, жиги-жиги бла:

— Это ни я баран! Эта Сталин баран! Эта Барашилып баран! — дейди.

Бу сёзлени бир ненча кере кьайтарып айтдырып, казакла, артларына аууп, киндиклери туйюлгюнчю кюлюп бошап, кёзлерин сыйпай:

— Знаешь что, старик, забирай своих баранов! Только, пожалуйста, не пускай их больше в пшеницу, — деп, кетедиле.

«ТЁЗАЛЛЫКЪ ЭСЕНГ, КЁРЕЙИМ!»

Колхозну председатели, Сахайны бир жанына алып:

— Ай юйюнге, сен, жамауатны белгили адамы, ол гитче кишичикге тенг болуп, элни ортасында къалай туйюшесе?! — дейди.

Ол а – алыкѡа тѹюѹш ачыѹу кетмеген:

– Уо, алан, «ол гитчечик, ол гитчечик» деп турмай, сѣз неден башланнганын билсенг а! Тутчу, ийнеден гитче затчыѡ жокѡду да, ары ѣтсенг да, бери ѣтсенг да кѹуймучу-нга чанчып турайым да, тѣзаллыкѡ эсенг, кѣрейим! – дейди.

ТРУДОДЕНЬ

Райондан келген кѹуллукѡчу жангы кѹуралгѡан колхоз энди кесини ишчилерине хакѡны трудодень бла тѣлерикди деп ангылатады.

– Ол трудодень дегенинге уа не алыргѡа боллукѡду, анга не чыгѡады? – деп сорадыла.

– Да анга уа бир литр сѹт чыгѡады.

– Бир литр дегенинге уа ненча челек сыйынады?

«СЛУШАЙ!»

Биреунѹ ишге узалгѡанын жаратмай, колхоз бригадир:

– Тейри, жашы, кѡарайма да, кѹнлени биринде биз санга: «Слушай!» – деп да айтыргѡа боллукѡбуз! – деп кѡорѡутады.

«КОЛХОЗ БРИГАДИР КИБИК»

Тар орамда сагѡышлы бара тургѡан Тонайны бир уллу парий, чалманны башы бла секирип, тѹз аллына тѹшѹп, элгендиргенде, ол:

– Ир-р-р! Аллах урлукѡ! Жанымы ала эдинг да, колхоз бригадир кибик! – деп ачыуланды.

ТИЛЕК

Алим, бети марокоча чапыргѡан, оналтыжыллыкѡ шлагота, кесине жангы оѹн тапханды. Бир ненча кѹнден бери эрттенден ингирге дери бир ит кѹчѹк бла ойнайды. Аны кѡылыгѡын жаратмагѡан атасы:

– Эрикмедингми алыкѡа? – деп сорады.

Ол а:

– Угъай, мен муну бир затха юйретгинчи, кьоярыкъ тьююлме, – дейди.

Атасы уа:

– Аллах бла тилейме, кесинге ушашлы этме ансы, не затха да юйрет! – дейди.

СЫППАЛЫКЪ

Къашхатауда эл Советни председатели Хамбий бла Огъары Малкъарда колхозну председатели Магомет, ич ниет хунерлери бла, акъыл, кыылыкъ, эслилик жаны бла теппе-тенг ушашла болгъанлыкъгъа, тыш кёрмючлери, сыфатлары, санлары бла уа бир бирге арталлыда келишмеген, аллай башха адамла эдиле. Хамбий – юсюнде бир грамм эти болмагъан, къатангы узункай, Магомет а – хантын, быдырын кючден кётюрюп айланнган тѣбе. Быланы юсюнден эки элни арасында лакъырда, масхара, чам къагъышыула къурала турдула.

Бир кюн Малкъардан келген жашланы къашхатаучула:

– Сау келигиз, багъалы къарындашларыбыз! Кесигиз а игимисиз, тапмысыз? Малкъар сау-саламатмыды? Ол Магометигиз а къалайды, къозламай турамыды? – деп къакъдыла.

Малкъарлыла уа:

– Сау болугъуз, элибиз ырахатды, тапды, тынчды, жокъду хатабыз. Магометибиз а, Аллахха шукур, керти айтасыз, ауур эди да, къутулгъанды, кесине ушагъан бир сейирлик жашчыкъ тапханды. Турушунлай пелиуанчыкъ! Бюгюн биз да аны къайгъысы бла айланабыз. Малкъар ауузунда ол сабийге жарарыкъ сыппалыкъ табылмагъаны себепли, ярабий, ол затха Хамбийни берирми эдигиз деп, аллай тилек бла келгенбиз сизге, – дедиле.

«ОУ КЮНИЮМ!»

Хасанияны аягъында, жюн базарда, эки таулу тиширыу, бир жерге тьююп, сатыу ишлерин бардыра, жумушакъ халпар-таурух этедиле. Аладан бири эрин, сабийлерин, жашау турмушун махтайды, къаллай къош къолайлы, ырысхылы

болгъаныны юсюнден хапарлайды. Нёгери, адежли халда, сёзюн бёлмей, аузуна чапмай, тынгылай келеди да, тау-рухну бираз шош, тохтагъан кезиучюгюнде:

– Жаным, кесинг а къайданса, къайсы эллисе? – деп сорады.

– Чегемлиме, – дегенинде уа:

– Оу кюнюм! – деп, секирип къобады жеринден.

«ЭСЛИ КИШИЧИК»

Къарт Кокулай, таягъын белине салып, эл башында бригадха къалауурлукъ ишине ашыкъгъанлай барады. Он-жыллыкъ къоншу жашчыкъ, аны жетеме деп, бир-эки ат-лам тенгли бирге жууукълашханда, къарт таууш этдиреди да, боллугъу болгъандан сора, тегерегине къарайды. Олса-гъатдан, эс жыйып:

– А-а, Зейитчик, сенмисе? Ахшы кишини ахшы жашы, кёргенин кёрмегенча, эшитгенин эшитмегенча этиучю, эсли кишичик! – дейди.

«ХАЙТ ДЕ!»

Сексенден атлагъан шуёхла, эки къарт тюбейдиле да, саурукъ-эсенлик, жашау турмуш къалайды деп, хапарлаша-дыла. Бири – басханчы, тюнгюльорге тартхан, мудах халлы-ды. Бири уа – малкъарлы, алыкъа уа дегенча, жарыкъ кёл-людю. Хар затны фугу-чыгы бла сюзюп, сёзлерин тауусуп, айырыла тебирегенлеринде, малкъарлы:

– Аллахха шукур, жыл саныбыз келишгенди, суюк къатдырып бошагъанбыз, жашауну татыулу заманына энди чыкъгъанбыз да, къоркъма сен, бары да тап болур, бары да иги болур, хайт де, алыкъа мен санга къатын аллыкъма! – деп кёллендиреди шуёхун.

АЛЛАХХА ШУКУР!

Токъсандан атлагъан, алыкъа уа келбетлигин, огъурлу сыфатын, эсин тас этмеген Афаргъа тюбейме да:

– Афар, къалайса? Саулугъунг, эсенлигинг тапмыды? – деп сорама.

Ол а:

– Аллах айтса, хатам жокъду. Алгъаракъда жашла Нальчикге элтдиле да, дохтурла къолларымы, аякъларымы темир жипле бла байлап, ёшюнюме бир сейир затланы жабышдырып къарадыла да, андан бери, Аллахха шукур, игирек болуп турама, – деди.

УЛУТХА

Бир кюн атам улутха бериуню юсюнден былай айтды:

– Улутханы кёп тюрлю илишаны болады. Мен биреуге не ахча, не хапчук-харекет, не мал берип жалынмагъан-ма деп, махтаныргъа ашыкъмагъыз. Кесингден уллуракъ къуллукъчугъа тишлеринги ачып ышаргъан эсенг, – ол да улутхады. Биреуню аллында, шапалыкъгъа хазырлыгъынгы кёргюзтюп, тапсыз бюгюлоп сюеле эсенг, – аны да улутха бергеннге сана да къой.

ТАТЫМАЙДЫ

- Бек сейир этеме мен ол Жеке деген жашха!
- Аллай бир аны несине сейир этесе?
- Да, юйюнге, не кёп ичсе да, татымайды.
- Да къалай татысын, татырыкъ жери болмаса?!

ЭСЛЕП СЁЛЕШ

Магомет колхозну председатели Жамалдан, эл башындан биченчигин келтирирча, машина тилеп барды. Жамал а къаны бузулуп олтурады. Колхозну къайгъысы азмыды – бир жанын сюегинчи, бирси жаны оюла. Алай ёмюрюн колхоз иште ётдюрген, сексенжыллыкъ къартны сени жарсыуларынг бла не иши барды? Колхозну битеу мюлкюнден эсе, анга аны жангыз гебенчиги багъалыды.

Жамалны баштёбен халын эслемегенча этип, Магомет, адежни, намысны сырын бузмай:

– Салам алейкум! – дейди.

Жамал а, къымылдамай, жеринден тепмей, армауукълу къарамын бёлмей, жууап къайтармай, тынгылайды.

Аллай адепсизликни чыдамлы кѣтюрюп, Магомет:

– Жамал, – дейди, – биченчигими келтирирге машина бер деп келгенме, – дейди.

Ол заманда эрттенли жыйылган ачыулу ѳтюн кимни юсюне тѳгерге билмей турган Жамал хатасы-хылиси болмаган, ариу ниетли кѳартха, ачык хыны айтырга да базынмай, алай жаз тил бла уа, чимдип:

– Машиналагъа атамы жибергенме, – дейди.

Магомет а, эси, ангы бла турган кѳарт, Жамалны ата-сын асыраган киши:

– Да, Жамал, харип, – дейди, – кесинг ызындан барманг, ол алай терк кѳайталмаз сора! – деп, чыгдады эшикке.

ЭКИ ЖАНГЫЛЫЧ

Эрттен сайын, Кѳанамат ишге хазырлана туруп, Халий-мат анга аяусуз тырман этеди. Сени хомухлугундан, ол да, бу да жартылай кѳалады, юй кѳллю тѳюйлсе, адамлача жашамайса, не тюрлю жумушну да мени юсюме атып кѳояса деп санайды. Кѳанамат а быллай халга юйренчек болганды да, даулашмайды, терслигине женгдиреди:

– Сен тюзсе, керти айтаса. Алай ѳнтта да манга бир болжал бер да, мен ол затланы тап этерме, – деп, ариугъа тартып, сууутады.

Бир кюн а Кѳанаматланы кѳабырга кѳоншулары Зуфар бир жумуш бла былагъа келип турганлай, Халиймат, андан да букѳурмай, биягы тырманын башлагъанда, чурукълары бла кюреше турган Кѳанамат былай айтады:

– Зуфар, билемисе, мен жашаган дунямда эки жангылыч ѳтгенме. Бири – ма бу болмачы, тар чурукъланы алганма да, аякъларымы аурутуп, бир бек кѳыйнайдыла. ѳкинчи жангылычым а – ма бу Халийматды. Тырман бла ѳтими ашайды. Кѳайдан да тѳубедим мен мынга!

БАРЫНДАН ДА АМАН

Жамал кѳатынланы ала да, кѳоя келеди да, бешинчи кѳатыны бла юч ай тенгли тургандан сора, шуѳхларындан бири:

– Алан, Жамал, бу уа кялайды? Бюсюреймисе? – деп сорады.

Ол а:

– Кет-кет, Аллах урсун быланы! Не кёп кьатын алдым эсе да, мындан аманына уа тюбемеген эдим! – дейди.

«БИР ЖАРЫ ДА БАРМАЙДЫ»

Бир кезиуде Нальчикде эски-бусху, харекет-хапчук сатхан базар шахарны бир кыйырында, тарыракъ, Дагъыстан атлы орамда болуучу эди. Автобуслар бери тап жүрюмэй эдиле да, халкъ бираз кыйнала эди.

Бир күн автобус, келмей, иги кесек сакълатып, ол тохтарыкъ жерни аллында адамла сыйыннгысыз кёп болдула. Бир ненча сагъатны ичинде аягъы юсюнде тургъанла, автобусда олтурур жер алыр ючюн, бир бирге бет этмей, ары кирирге ашыгъа эдиле. Автобус келгенден сора, битеу былайгъа жыйылгъанла, сюрюу болуп, басындыла аны эшиги аллында. Ала асыры кёпден, автобусдан чыкългъанла аралары бла күчден ётедиле. Бек артда чыгъа келген таулу тиширучукъ, кызыл уууртлу топалайчыкъ, автобусну эшигин эки кюлу бла тутуп:

– Бош ашыгъасыз, бош басынасыз, сабыр болугъуз. Автобус бир жары да бармайды, – дейди.

Аны эшитип, дуня гузаба болады.

– Нек бармайды? Къалай бармайды? – деп ачыулангъанларында, алыкъа башларындан энишге къарап, эшикни бегитип тургъан таулу кьатынчыкъ:

– Мен мындан чыкълмай, ол бир жары да теберик туюкдю, – деп кюлдюреди халкъны.

КЮЧБЮСЮРЕУ

Бир уллу, мазаллы жашха юйдегилери, аны ал, муну ал деп, сайлап, не кёп кызыны кёргюзте эселе да, бюсюремейди – хар бирине бирер чурум тапмай кюймайды. Кими – арыкъ, кими – базыкъ, кими – эриши, кынгыр, гуппур, аякълары алай, ашыкълары былай деп, сылтаула жарашдырып, юйленирге бирда унамайды.

Бир жол а, ярабий, мынга уа не айтыр деп, ишленнген

суратчыкь кирик, бир бек ариучукьну кѣргюзтедиле. Ол а анга да, гитче ёсюмлючюкге, аны юсюнде бир шарайыбын табалмагъандан сора:

— Хо, энди жууургъан тюбюнде аны излеп айланайым! — дейди.

ОРУСЧА

Эрттен сайын колхоз бригадир адамланы ишге чакъыра айланады. Кимни юйюню аллына жетсе да, аны атын айттып: «Хайда, хайда, Токай, Мамай, Хусей!..» — деп кычыра, эрикдиргенди.

Бир кюн а Назирге, тырман халда:

— Назир, не мыт-мыт эте тураса?! Пошли, пошли! — деп, орусчачыгъын да ачып озады.

Ол а, бригадирни ызындан кынгыр къарап:

— Бу аман орусчагъа да къачан юйреннгенди? — деп мурулдайды.

«НИКОГДА»

Ёре кьуллукълагъа илине башлагъан, ариу санлы, сыфатлы Магомет тюш азыкыгъа ашыгып келеди да, эшикден киргенлей, анасына:

— Амма, в конце-то концов, когда я буду жениться? — деп серленеди.

Анасы уа, арталлы да орусча бир сѣз билмеген, жашы ашны юсюнден айтхан сунады да:

— Ма алайда, ауруунгу алайым, айран бла гыржын хазырдыла, ал да, аша, — дейди.

Ол заманда, аргы отоудан башын бери чыгъарып, атасы:

— Тейри, жашы, алай этерсе да: «Никогда!» — деп да кьоярма, — дейди.

«ДА БАРМАЙДЫ СОРА!»

Таулу киши юйюнде ауруп жатады. Къатыны, кезиулю азыкь къурап — онсегиз хычин этип, — аллына салады. Ол а, аладан онбешисин ашап, бир уллу гоппан бла ай-

ранны ичип, ундуругъундан жалан аякъларын салындырып, сыртына чубур тончугъун атып, кёзлери чыракъ тарта, сакъышланады, арада кекиргенчикле да эте.

Къанганы жыя туруп, къатыны:

– Э киши, нек эсе да батмадыңг – дейди.

Ол а, терен ёхтюнюп, жарсыулу бет алып:

– Да бармайды сора, бармайды! – деп тарыгдады.

ЭРИЙ-ЭРИЙ ТУРСУН

Ханайы къызын эрге берген кюн аны тоюна кёпле келдиле. Хар ким намысына, насыбына, онгуна кёре олтурдула. Бир жерге, тёбеча, мазаллы Аскер бла, къумурсхачыкъча, алаша бойлучукъ – Сюлемен тюшдюле, арталлыда тыш кёрмючлери бла бир бирге келишмеген адамла. Сюлеменчикни асама деген, аны кеси ауурлугъу асыры женгилден, аякъларына ташдан жюк этип такъмаса, ол кеси ауурлугъу бла буууллукъ туююдю.

Таулу къанганы кёрмеген, хапарын эшитмеген болмаз. Биз этни, туурамай, сюек къатыш этмей, санлап биширебиз. Аны себепли столда къой бутла, жауурун къалакъла, сау къуйрукъла, негили юлюшле берекетли къаланып боладыла. Бу жол да алай эди. Къонакъла къургакъ таурухла, хапарла айта келедиле да, биринчи алгышдан сора уа ашны-азыкны зауукъ жумушуна киредиле.

Сюлеменчик, салатха узалып, табагыны тубюнде аны ары бла бери сюреди, жаягы сынган токълучукъча, чайнарга кюрешеди. Аскер а, къойну сау бутун эки къолу бла тутуп, эмегенча сюреди.

Интеллигент Сюлеменчик, жютю сакъалчыгын ёрге чюелтип, сейир-тамаша этип, ауузун ачып къарайды да:

– Аскер, не этесе? – дейди, кёзчюклерин терк-терк къагъа.

– Не болганды? – дейди Аскер, ауузу толу, тегерегине къайгылы бурула, Сюлеменни башындан энишге къарай.

– Этден аллай бир нек ашайса?

– Да муну былайга ашар эсек деп салган эселе, нек ашайма?

– Да юйюнге, бир кечеге эримез сора! – деп, Сюлеменчик кёзлери бла Аскерни къолунда къой бутну кёргюзтеди.

– Ай, кет-кет, сен а! Кьоркьутдунг... Да мен кьайры ашыгъама да?! Ичиме бир жибереим ансы, эрий-эрий тур-сун, тамбла, бирси кюн, андан да бирси кюн!

КЪАТЫНСЫЗЛА

Заманлары озуп, къатын алалмай тургъан эки жашны – Харун бла Хасинни юсюнден: «Тейри, энди была хазна къатын алсынла, былагъа ким барлыкъды?» – деген хапарла жайыла башлагъанда, къалай кьураялгъан эсе да, Харун юй бийчели болду.

Ол жангылыкъны эргтенлигинде нюрю-кефи бла, дух ийис эте, Харун ныгъышха чыкъды. Мен да сизнича киши болдум деп, бираз махтаныргъа. Былайдагыла бары да: «Жангы бьркюнг огьурлу болсун!» – деп, кьп тюрлю алгъыш этдиле, Харунну кечесин къалай ётдюргенини юсюнден айтхан хапарына мыйыкъ тюплеринден кюлюп тынгыладыла.

Алай эте, ойнай, булжуй, кюле тургъанлай, арлакьда, орамны башында, Харун алгъыннгы нёгерин – Хасинни эсле-ди да:

– Бек сейир этеме мен бу Хасин деген адамгъа, – дейди. – Эндиге дери ол къатын алмай, къатынсыз къалай тура болур?!

ХОМПУ

Алгъын тау элдеде чам аты болмагъан хазна адам жокъ эди. Бир-бирлени уа эки-юч окъуна бар эдиле аллай атлары. Халкъыбызны быллай шарайып кылыгъы энди, Аллахха шукур, унутулгъанды.

Бир жол ныгъышда олтургъанладан кьайсы эсе да элли жашладан бирини чам аты болмагъанын эслейди.

– Охо! Ол алай къалай къалып турады! – деп сейирсиндиле да, бирда аямай кюрешип, анга алайда ат табалмадыла. Тюнгюлюп бошагъандан сора:

– Келигиз, Чанайгъа барайыкъ да, ол тапсын, – деп, орам бла ёрге тебиредиле.

Чам ат атаргъа элде Чанайдан уста болмагъанды.

Чанай, келечилени не жумуш бла келгенлерин билип:

– Кесини уа аты къалайды? – деп сорады.

– Хомпу!

– Хомпуму дейсиз? – деп саггышланады. Сора: – Тейри, жашла, – дейди, – къарайма да, мен анга андан тап ат атаяллыкъ болмам, – деп ашырады жашланы.

КЪУЙМАКЪ

Бир таулу тиширыучукъ, хар эрттен сайын тауугъуна, малына, арбазына къарап, тынгылы азыкъ этерге заманы къалмагъаны себепли, ишине ашыкыгъандан, юйдегилеге къуймакъ этип болгъанды. Аллай кюнлени биринде жашына:

– Аслан, къуймакъчыкъ этейимми? – деп сорады.

Ол а, эринлерин жыйыра, къашларын туююп, кынгыр къарай келеди да:

– Эте эсенг, муну атын айтмай этчи, Аллах ючюн! – дейди.

АКЪЫЛЛЫ ЖУУАП

Бир кюн Малкъардан Нальчикге Зейитни эгечи, телефонну зынгырдатып:

– Малланы ашлары зохту, тамбыладан кец къалмай, кел да, таудан биценцигизни эндириф къайт! – деп сёлешеди.

Зейит, бираз кыт-мыт эте:

– Тейри, бу эки-юц кюнде ыцхыналлыкъ болмам, – дейди.

Ол а:

– Да сора барайым да, ол акъыллы зуабынгы ийнеклени кеслерине зеттирейим! – деп бошайды сёзюн.

БЮРОКРАТ

Зейит, къуллукълада ишлей, бузулгъанды, барып тохтагъан бюрократды. Жаныны кыйыры – этиллик ишни болжалгъа салыу. Ол кылыкъны юйге да кёчюргенди, не затха да сылтауу хазырды.

Къарт атасы, аны аллай хунерине бюсюремей:

– Бу адам, мени алдагъанча, быллай ётюрюклени айта айлана эсе, муну, ишинден кыстамай, къалай тута болурла?! – дейди.

«КЕСИ КЪОЗЛАГЪАНЦА...»

Эки малкъарлы базарда жолугъадыла да, бири кеси кесине мурулдай келген шуёхуна:

– Уо алан, кимге эсе да ацыуланганса, кимди сени зюрегинги зандыргъан? – деп сорады.

Ол а:

– Кет-кет! Ацыуланмай а, зюрекзарла! Аллах кецмесин быланы! Зумуртхаланы, кеси къозлагъанца, къан багъа этип сатады сора! – дейди.

ТУТУЛГЪАН ЭТЕРИКСЕ

Ичгиге хорлатхан Магометге бир жууукъ адамы, кёп тюрлю юлгюле келтирип, айып эте келеди да, ахыр сёзюн а, жүрексинип:

– Сен бу аман кылыгъынгы къойсанг, къоярса, къоймасанг а, тутулгъан этериксе, тутулгъан! Ангылаймыса?! – деп бошайды.

Ол а, тегерегине эринип къарай, къургъакъ эринлерин жалай, сир сыфат алып:

– Да не этериксе да, тутулгъан адет мангамы тёреди? Лелин бла Ыстаин да тутулгъандыла, – дейди.

«БУ СЕЙИРЛИК ЖАН КИМДИ?...»

Бир жол тойда олтурабыз. Шапабыздан сора да, столгъа бир-бирледе бир ариу тиширычукъ къарайды. Бек ариу адам. Аллай нюрлюле тауда, кыйыр элдеде болуучудула, турушунлай – мёлек де да къой. Биз олтургъан отоугъа ол мёлек кезиулю кирип чыкыгъандан сора:

– Аланла, бу сейирлик жан кимди? – деп сорду Ако.

Аны жанындагъы Кажок:

– Кет, дауур этме, эшитдиресе. Ма ол алайда олтургъанны кёремисе? Ол аны юй бийчесиди, – дейди.

Ако уа, ол жашха къарай кетип:

– Ай, юйюнг къурумасын, эшекни аллына будай гюлте-ни атханлай! – деп, жарсыйды.

БОРАКЪЛАНЫ ХУСЕЙНИ ЖАШЫ АББАМ

Эки малкъарлы тюбейдиле да, бири:

– Алан, американлыла жангы президент айыргъанларын эшитдингми? – дейди.

– Хау, эшитгенме.

– Къалай къарадың да сен анга?

– Бек къууандым.

– Да аны уа несине къууанаса, андан бизге не?

– Къара аны! Да юйюнге, не десенг да, кесибизни жашчыгыбыз туюлюмюдо?!

– Къалай алай?

– Эшитмегенмисе? Боракъланы Хусейни жашы Аббам! Къоспартылы!

АЙРАН БЛА ГЫРЖЫН

Ислам динни таза къулларындан бири, огъурлу Кокулай, хар азыкъгъа олтургъаны сайын, дуняны алгышын, ыспасын айтып болгъанды. Бек сюйген сёзлеринден бири уа: «Я Аллах, сен бизни айрандан бла гыржындан айырма!» – деген тилек эди.

Бир жол а, ушхуур азыкъдан сора, ол айтычу тилегинден сора, тамата жашы Маштай:

– Кет-кет, алай айта кетдинг да, энди уа айраннга бла гыржыннга тирелип къалдыкъ! – дегенди.

АЛАЙ ДА БОЛАДЫ

– Мен бираз тартханма, солургъа керекме, – деп, биреу, тенгими юйюнден кетерге унамай, диванны бийлеп жатады.

– Кечди, къатынчыгынг жарсый болур, – дегенлеге:

– Не къатын-матын хапарладыла была?! Мен кеси башыма эркинме! Сюйгенимча жашайма! Мени бла кимни да не иши барды? – деп, сыртын айландырып къояды.

Бираздан а къатыны келеди, эрин излеп.

– Хау, биздеди. Алай, бираз оздуруп ийгенди да, жукълайды, харип. Не бек кюрешдик эсек да, уяталмадыкъ, – дейдиле юйню иелери.

– Охо-охо, кьайгырмагъыз. Энди сиз, барыгъыз да: «Къыргъый эшик аллындады», – деп, къулагъына тыншыкъ шыбырдап къююгуз, – дейди тиширу.

Ол айтханлай этгенден сора, ары дери киши сёзюн эшитмеген, дунияны дауургъа алдыргъан жигит, уруда тутулгъанча, элгенип къобады жеринден, кийинирге болушханланы да ары-бери тюртюп, ундурукъ тюбуне тёнгереген бёркюн да кеси табады, ауузуна бир тамычы салмагъанча, тап-таза аязады, юсюн-башын, тизгинин жыя, ёнюн ариулайды, алай, къалай эсе да, ол деменгили добар, адам танымазча тюрленеди: жыйырылып, гуппуш болуп, ёчюлюп, гитчечик болуп, шумсуз чыгдады къарангы эшикге.

ОРАЗА

Бир малкъарлы, шуёхуна жолугъуп:

– Уо алан, мен сени цынтты муслийман адам сунууцу эдим да, бу кыылыгъынг а къайдан цыхты? – деп сейирсинди.

– Нек къафтынг, энди уа къаллай цюйрелигими тафтынг? – дейди ол а.

– Ай юйюнге, ислам динни эм сыйлы айы ораза айды, нек тутмайса, бу зарамагъан тютюнню нек ицесе?

– Къойцу, къой, Аллахцю, кыырдыгъыз бу болмацы цимдиуциклеригиз бла... Ораза, ораза дейсиз да турасыз, ол, сиз айтханца, аллай аламат зат болса эди, оруслула аны бизгеми къоярыкъ эдиле? – деп, чочуйду нёгери.

КЁЛЮМЕ ТИЙГЕН ЭДИНГ...

Оруслу жаш, таулу шуёхуна тюбеп:

– Ты чего такой? – деп сорады.

– Какой?

– Грустный, озабоченный.

Ол а, аны кёзюне да къарамай:

– Тый бичера моего озера тирогал, – деп, кетип барады.

– Чего-чего?! Да постой ты! – дегенине да тохтамайды, къолун булгъап къояды.

Оруслу жаш:

– Странно. Он с ума сошел, что ли? Какое озеро? И при

чем здесь озеро?! – деп, шуёхуну ызындан сагъышлы кьарайды.

Ол харип кьайдан биллик эди таулу жаш: «Сен тюене мени кёлюме тийген эдинг», – дегенни орусчаландырып айтыргъа кюрешгенин?

ЭСЛИ ТАУУКЪЛА

Кёзлери иги кёрмей башлагъан кьарт Дугалай, кызы столовада ишлейди да, анда мажаргъан жумуртхаланы тюкеннге элтип, таныш тюкенчи тиширыучукъга:

– Ал, маржа, быланы тауукъларым бюгюн кьозлагъандыла, – дейди.

Ол а, оюнну, кюлкюню, чамны скойген адам:

– Да алмай а, харип, Дугалай, алайым. Сени ол эсли тауукъларынг жумуртхаларын энди мухурла уруп кьозлап тебиреген эселе, алмай а, кюнюм, алайым! – деп, ышарады.

«ЖАРСЫМА», НЕДА «ДАРАГОЙЧУКЪ»

Алыкъа чырайлыгъын тас этмеген, юсюн-башын тизгинде тутхан тиширыучукъ, дунияны дух ийисге алдыра, келеди больницагъа алгъыннгы тосун кёрюрге. Тюбейдиле, зауукълу кюнлерин эслерине тюшюрюп, сёлешедиле. Саусуз алгъа бираз тириледи, таурухха суююп кьошулады, алай бир кесекден а, жарсып, ынычхап башлайды, осуят халлы тарыгъыула эте.

– Кёремисе, мен харипге дарманла да болушмайдыла, манга боллукъ бола турады, баям, кьатарыкыгъа ушайма, – дейди.

Нёгери не айтыр дегенча, сир бет алып, тынгылап, андан ары:

– Алай ахлуларым, тенглерим, сени кибик, крти адамларым, ол кьарангы кюнюмю тап кьурап, намысыма, сыйыма тийишли ашыраллыкъ болурламы деп, сагъышлыма, – дейди, ёхтюнюп.

Ол заманда ол тиширыучукъ, артмагъын кьазып, гитче кюзгючюгюн чыгъарады да, кызыл эринлерин тышына бла ичине бюклея, алагъа бояучукъ кьоша:

– Хо, дарагойчукъ, аллай бир кьайгъы этме, жарсы-

ма, — дейди. — Биз да бирле тенгли кюреширбиз, адетде-ча ашырыбыз. Мен окъуна сени ёлген кюнюнге, алыкъа кийилмеген, асыралып тургъан бир ариу, бек багъалы, омакъ жыйрыгъым барды да, аны кийип келирме, — деп кёллендиреди.

САБИЙ СОРУУ

Уллу Ата журт урушха барып, аны отунда айланып, мамыр жашауда да башын ёрге кётюрмей ишлеп, къалайда да борчун иги толтургъаны ючюн къырал саугъаладан ёшюнню толу къартчыкъ туудукъчугъун — тёртжыллыкъ къызчыкъны — урушну палахындан жоюлгъанланы жыйымдыкъ къабырларына элтип барады, шёндюден окъуна ариу къылыкъгъа, къыралгъа табыныу ниетге юйретип тебирейим деп.

Омакъ жасалгъан сынны, аны тегерегинде гокка хансланы, чюйке терекчиклени къатында сюелип, ангылатады:

— Кёремисе, балачыгъым, бу сыйлы жерде, Ата журтубузну къоруулар ючюн, урушха баргъан сайлама адамларыбыз, эм жигитлерибиз ма былайчыкъда жатадыла, — дейди.

Ол заманда туудукъчугъу, мангылайчыгъын жыйыра, къашчыкларын туюе, эсчигин жыя келеди да, аппасына:

— Аппа, сен а урушха баргъанменг? — деп сорады.

— Бармай а, баргъанем! — деп, аппасы бюгюле тебиреген аркъасын тюзетеди, батыу кёкюрегин кёпдюредди.

Къызчыгъ'а:

— Да сен урушха баргъан эсенг, была бла бирге былайда нек жатмайса? — деп сейирсинеди.

АКЪЫЛЛЫ

Бадинаны, тёрт-бешжыллыкъ къызчыкъны, анасы, ишге барырдан алгъа, тамата эгечине келтирип кетеди, сиз къарай туругъуз деп. Ол а, эркинликге, азатлыкъгъа къутулуп, кеси эсине келген хыличикле эте, мында болуучу тизгинни, низамны бузады, абаданланы жумушларына чырмау салады. Шифоньерде бир эски жыйрыкъны тапханды да, этеклерин ёрге, жерге жетмезча, къайырып, белине да бир бел бау мадарып къысханды. Аякларында — уллу, арышлача, бийиктабан чурукълары, башында — салкъынлыкъ киби кълпагъы,

кьольтугъунда — кесинден ауур артмагъы, — бир отоудан бир отоугъа кире, кеси жарашдыргъан жырчыкъланы мурулдай айланады.

Анасыны эгечи, Бадиначыкъны эркелетген этгенликге, бир-бирледе тырманчыкъ да этеди:

— Тын, тынч тур, къой бу хылинги, чырмама, быланы кийип, чырмашып, жыгъыласа, башынгы тешесе, — дей келеди да, бир жол а:

— Къызчыкъ эрикдирдинг, асыры оза болурмуса! Мен тѣзюп тургъанлыкъгъа, андан бери сен анда, юйюнгде, болсанг эди, ненча кере туююллюк эдинг, сен аны билемисе? — дейди.

Ол а, аллай бош затчыкъны билмей а дегенча:

— Билеме, — дейди.

— Да сора мен сени нек туюмейме, сен аны билемисе?

Къызчыкъ, кѣзчюклерин жумуп, башчыгъын ойната:

— Билеме, — дейди.

— Нек?

— Да сен акъыллыса да, андан, — деп, жырчыгъын айта, чурукъларын чаркъ-чуркъ этдире, кетеди бирси отоугъа.

КЁЛКЪАЛДЫ

Кезиулю тырманны кѣтюралмай, тѣртжыллыкъ Астемирчик, жүрексинип, жиямсырап, анасына:

— Сен манга, бир тохтамай, къуру да урушуп, аман айтып тураса, иги затым жокъмуду?! «Жашчыгъым, балачыгъым, ариучугъум!» — деп нек айтмайса?! — дейди.

САБИЙ ЗАРЛЫКЪ

Юйге юч-тѣрт адам, дунияны дауургъа алдыра, кирип келгенлерин кѣрюп, бешжыллыкъ Мариямчыкъ, гинжисин диваннга сызып, къашларын туююп:

— Ыхы, ма энди была да башларла: «Ляу-ляу, мяу-мяу, шяу-шяу», — деп, — дейди да, уууртчукъларын кѣпдюрюп, башха отоугъа кетеди.

Юйюрге дагъыда бир гитче сабийчик къошулгъанлы, битеу сейир, эс анга бурулгъаны себепли, быллай сансызлыкъны кѣтюралмайды.

БАШЛАРЫ

АЛГЪАРАКЪНЫ ХАПАРЛАРЫ

«Иливатор»	7
Сакъ бол	7
Гонай	8
Сытып алынган сом	8
«Цомаца»	9
Портупея	10
«Шо, о бёркю болгъан!..»	10
«Цалмандан тутмай»	10
Шорпа	11
Ёппе-ётюрюк	11
«Мен анда туралмай эдим сора!..»	11
Оюнну да оюн биледи	12
«Итден туугъанцыкъ...»	13
«Къатапакъуйрукъ»	14
Атабий улу Отар	14
Алгъандады батырлыкъ	18
Жилян	20
Дуния кезиудю	21
«Жулик»	25
Толмагъан умутла	28
Капол	28
Келля	32
Таукъан	33
Ортабай	42
Газмай	45
Антындан таймагъан жаш	47
Урушха баргъан окъуна жигитликди	52
Бекмырза	56

БУСАГЪАТ ЗАМАННЫ ХАПАРЛАРЫ

«Гяуур»	65
Эфенди	66
Дипломат Кажыу	67
«Монглукъ къайда?»	68

«Да, Саша, харип...»	70
Апсынла	70
Микробла	71
Какайбаш	71
Ушашла	72
«Къахме»	73
Кюлю	74
Хылы-мылыла	75
Айырылышыу	75
«Иляцин бутагы»	76
Боза	77
Къартны къарамы	77
«Ол жарсыу туююлдю»	78
«Вот именно!»	78
Атышыу	79
Быдыр	79

ОТАР УЛУ ИСМАЙЫЛНЫ ХАПАРЛАРЫ

Мени шуёхум Исмайыл	83
Суюдюмлю мычык	84
«Кет, жаншама!»	90
Къатынла	91
«Жыл санынга кёре жаша»	92
Юйболмазла	93
«Къыстаргъа керекди»	93
«Ол а бютюнда тап!»	94
«Ой да, сен а!»	94
«Арталлы бла къурутуп къойма»	94
«Тейри, джаным...»	95
«Ахчалай келтир...»	96
«Билип къоярыкъ эдиле»	96
Аурупму къалдыгъыз?	96
Эки думшман	97
Сёз къапчыкъ	97
Спонсор	97
Танышыу	98
Иранда	99
Сылтау	99
Культурный адам	99
Зыраф болгъандан эсе	101
Исмайыл бла Жюнюс	101
Ол жырлай, сен жилий	102

«Къоркъуу бырмыды?»	102
«Къара былагъа!»	102
Аппа	103
Сыттау излеме!	103
«Аллай адет боламыды?»	104
Мудахлыкъ	104
Акцент	104
Эринчек	105
Деградация	106
«Болмай а!»	106
Жашар ючюн	107
Даутчукъ	107
Хандра	108
Аман дунияда ариулай тургъан	108
«Хо, зарсыма...»	108
Тоба-тоба...	109
Аяздырды	109
Тап сакъланнган	109
Кишиучукъ	110

СОЛУУ КЮННГЕ ЖАРАРЫКЪ ЧАМЛА

«Эта ни я баран!...»	115
«Тёзаллыкъ эсенг, кёрейим!»	115
Трудодень	116
«Слушай!»	116
«Колхоз бригадир кибик»	116
Тилек	116
Сыппалыкъ	117
«Оу кюнюм!»	117
«Эсли кишичик»	118
«Хайт де!»	118
Аллахха шукур!	118
Улутха	119
Татымайды	119
Эслеп сёлеш	119
Эки жангылыч	120
Барындан да аман	120
«Бир жары да бармайды»	121
Кючбюсюреу	121
Орусча	122
«Никогда»	122
«Да бармайды сора!»	122

Эрий-эрий турсун	123
Къатынсызла	124
Хомпу	124
Къуймакъ	125
Акъыллы жууап	125
Бюрократ	125
«Кеси къозлагъанца...»	126
Тутулгъан этериксе	126
«Бу сейирлик жан кимди?...»	126
Боракъланы Хусейни жашы Аббам	127
Айран бла гыржын	127
Алай да болады	127
Ораза	128
Кёлюме тийген эдинг...	128
Эсли тауукъла	129
«Жарсыма», неда «Дарагойчукъ»	129
Сабий соруу	130
Акъыллы	130
Кёлкъалды	131
Сабий зарлыкъ	131

Литературно-художественное издание

Зукаев Зейтун Шохаевич

ЗАРИСОВКИ ИЗ ЖИЗНИ

Короткие рассказы

На балкарском языке

Редактор *А. Т. Додуева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *С. Х. Джулабова*

Компьютерная верстка *А. Х. Ольмезовой, А. З. Тхаитловой*

Подписано в печать 11.07.13. Формат 84x108¹/32. Бумага офсетная №1. Гарнитура литературная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 7,14.

Уч.-изд. л. 6,3. Тираж 500 экз. Заказ № 259

ГКУ «Издательство «Эльбрус»
360051, Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ООО «Печатный двор»
360000, Нальчик, ул. Калюжного, 1